

ƏRƏSTUN ƏLİYAR OĞLU QASIMOV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT MÜHAKİMƏ
İCRAATINDA MƏHKƏMƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN
MÜASİR PROBLEMLƏRİ

5612.01 – Cınayət prosesi, kriminalistika və məhkəmə ekspertizası;
əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ixtisası üzrə

hüquq üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2018

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Cinayət prosesi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

**Rəsmi opponentlər: h.ü.e.d, professor Mirağa Əşrəf oğlu Cəfərquliyev
h.ü.e.d, professor Fuad Musa oğlu Cavadov
h.ü.e.d. Mübariz Həsərət oğlu Mustafayev**

**Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi
Polis Akademiyası**

Müdafiə “__” iyul 2018-ci il tarixdə, __:__ saatda Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində təşkil edilmiş B/D 02.013 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Akademik Z.Xəlilov küç. 23, Bakı Dövlət Universiteti, I tədris korpusu, 901 saylı auditoriya.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “__” iyun 2018-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**B/D 02.013 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent**

Ə.Q.MƏMMƏDOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikası özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli hüquq sisteminin formalaşdırılması yolunda böyük işlər görülmüş, hər şeydən əvvəl, ümumxalq səsverməsi – referendum yolu ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu olan yeni Konstitusiyası, daha sonra isə onun təməl müddəalarına əsaslanan yeni cinayət və cinayət-prosessual qanunvericilikləri qəbul edilmişdir. Yeni qanunların beynəlxalq hüquqi standartlara cavab verən hüquqi və humanist ideyalar əsasında formalaşdırılması onların hüquqşünas alimlər tərəfindən doktrinal qaydada şərh edilməsi, buna səlahiyyəti çatan dövlət orqanları tərəfindən rəsmi təfsir edilməsi və hüquq normalarını bilavasitə təcübədə realizə edən orqanlar tərəfindən tətbiq edilməsində də hüquqi məsələlərə yeni yanaşma nümayiş etdirilməsini şərtləndirmişdir. 14 iyul 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi özü ilə çoxsaylı yeniliklər gətirmiş, sovetlər dövründə mövcud olan bir sıra institut və prosessual qaydalar bu Məcəllədə ləğv edilmiş, həmçinin, bəzi hüquq institutları yeni məzmun və prosessual forma almışdır. Qeyd edilməlidir ki, məhkəmə nitqinin realizə vasitələri kimi çıxış edən prosessual hüquq institutları da (tərəflərin çıxışları, replikalar, təqsirləndirilən şəxsin son sözü və s.) yeni qanunvericilikdə müəyyən qədər dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bununla yanaşı, cinayət-prosessual qanunvericiliyin müasir inkişaf tendensiyası ona dəlalət edir ki, cinayət prosesində məhkəmə nitqinin realizə vasitələri qanunverici orqanın diqqət mərkəzində saxlanılır və bu normaların təkmilləşdirilməsi imkanı yarandıqca, onlara müvafiq əlavə də dəyişikliklər edilir. Təsadüfi deyildir ki, AR CPM-ə edilmiş son əlavə və dəyişikliklər sırasında məhkəmə nitqinin realizə vasitələrinə təsir edən əlavə də dəyişikliklər də yer alır. Belə ki, 28 oktyabr 2014-cü il tarixli 1088-IVQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə AR CPM-in 340.2-ci maddəsinin birinci cümləsi yeni redaksiyada verilmişdir. Xatırladaq ki, AR CPM-in 340-cı maddəsi tərəflərin çıxışlarının prosessual formasını müəyyən edir.

Hesab edirik ki, tədqiqat mövzusunun aktuallığı, ilk növbədə, yeni cinayət-prosessual qanunvericiliyin qəbul edilməsi və bununla da məhkəmə nitqinin realizə vasitələrinin prosessual formalarında baş vermiş dəyişikliklərin doktrinal qaydada izah və şərh edilməsi zərurəti ilə şərtlənmişdir.

Tədqiqat mövzusu müasir dövrdə ölkədə uğurla və davamlı olaraq həyata keçirilən nitq mədəniyyəti və milli dil siyasəti ilə əlaqədar olaraq da,

olduqca aktualdır. Belə ki, hələ 14 il bundan öncə, 2001-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyev cənabları «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanında göstərmişdir ki, Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur.

Ulu öndərin hakimiyyəti illərində Azərbaycan Respublikasının «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» 30 sentyabr 2002-ci il tarixli Qanununun qəbul edilməsi də dövlətin milli dil və nitq mədəniyyəti siyasəti sahəsində tarixi əhəmiyyətli bir hadisə olmuşdur. Həmin Qanunun preambulasında qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı millimədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

Müasir dövrdə isə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında» 23 may 2013-cü il tarixli Sərəncamında qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli və ««Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfurlər açılmışdır. Bundan başqa, «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Dövlət proqramının 3.1.9-ci bəndində dil və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi, birbaşa olaraq, proqramının əsas vəzifəsi kimi, 4.1.9-cu bəndində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı, tədrisi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, qrammatik quruluşunun qorunması, söz

yaradıcılığın prosesinə nəzarətin gücləndirilməsi və nitq mədəniyyəti sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi proqramın gözlənilən əsas nəticələrindən biri kimi, 6.2.2-ci bəndində isə Ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə «Nitq mədəniyyəti» fənninin tədris olunmasının təmin edilməsi proqramının icrasına dair tədbirlər planında müəmmədi olaraq həyata keçirilməli olan işlər sırasında göstərilmişdir. Göründüyü kimi, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında nitq mədəniyyətinin cəmiyyət və dövlət həyatının bütün sahələrində yüksəldilməsi istiqamətində məqsədyönlü dövlət siyasəti həyata keçirilməkdədir və belə bir şəraitdə cinayət mühakimə icraatında məhkəmə nitq mədəniyyətinin müasir problemlərinin tədqiq edilməsi bir daha tədqiqat üçün seçilmiş mövzunun aktuallığına dəlalət edir.

Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən daha bir amil məhkəmə nitq mədəniyyəti sahəsində yeni nəzəri biliklərə olan ehtiyacdır. «Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti» fənninin hüquqşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə tədris edilməsinə baxmayaraq, ölkədə bu fənnin yalnız tərəfimizdən hazırlanmış bir dərs vəsaiti mövcuddur. Təəssüf ki, hələ Azərbaycanda məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyətinin problemlərinə həsr olunmuş müstəqil tədqiqat işləri aparılmamış, monoqrafik əsərlər dərc edilməmişdir. Sonuncu amil, öz növbəsində, məhkəmə nitq mədəniyyətinə dair nəzəri biliklərdə böyük «kasadlıq» yaradır, nəticədə «Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti» fənninin tədris keyfiyyəti aşağı düşür, gənc kadrların peşəkar məhkəmə natiqləri kimi hazırlanması üçün nəzəri baza kifayət etmir. Halbuki, məhkəmə nitq mədəniyyəti kompleks və mürəkkəb bir elm sahəsi olmaqla, özündə dilçilik, etika, hüquq və s. elmlərin üsul və metodlarını birləşdirir və bu sahədə müstəqil tədqiqat işlərinin aparılması üçün böyük perspektivlər mövcuddur. Dissertasiya işinin məhkəmə nitq mədəniyyətinin bir elm sahəsi kimi müasir problemlərinə həsr edilmiş ilk kompleks və monoqrafik tədqiqat olduğunu nəzərə alsaq, onun məzmununda yer alan nəzəri biliklərə olan ehtiyac da bir daha onun aktuallığına dəlalət edir.

Beləliklə, dissertasiya tədqiqatının aktuallığı yeni cinayət-prosessual qanunvericiliyin qəbul edilməsi və bununla da məhkəmə nitqinin realizə vasitələrinin prosessual formalarında baş vermiş dəyişiklərin doktrinal qaydada izah və şərh edilməsi zərurəti ilə, Azərbaycan Respublikasında nitq mədəniyyətinin cəmiyyət və dövlət həyatının bütün sahələrində yüksəldilməsi istiqamətində məqsədyönlü dövlət siyasəti həyata keçirilməsi ilə və məhkəmə nitq mədəniyyəti sahəsində yeni nəzəri biliklərə olan

ehtiyacla əsaslandırılır.

Dissertasiya mövzusunun elmi işlənmə dərəcəsi. Azərbaycanda bu dissertasiya tədqiqatına qədər cinayət mühakimə icraatında məhkəmə nitq mədəniyyətinin problemlərinə həsr edilmiş müstəqil tədqiqat işi aparılmamışdır.

Sovetlər dönməndə İ.D. Perlov tərəfindən «Sovet cinayət prosesində məhkəmə çıxışları və müttəhimin son sözü» adlı monoqrafik əsəri, A.Y. Vişnskinin redaktorluğu ilə «İttiham nitqinin hazırlanması və məhkəmədə söylənilməsi metodikası» adlı rayon prokurorları üçün praktiki vəsait, M.S. Stroqoviçin redaktorluğu ilə «Sovet vəkillərinin müdafiə nitqləri» adlı topla, Q.İ. Zaqorskiy tərəfindən «Məhkəmə nitqi» adlı mühazirələr toplusu, Y.A. Matviyenko tərəfindən «Məhkəmə nitqi» adlı dərş vəsaiti, Z.V. Makarova tərəfindən «Məhkəmə nitqi» adlı xüsusi kurs üçün dərş vəsaiti, D.P. Vatman tərəfindən «Məhkəmə nitqləri» adlı vəkillər üçün metodik vəsait, N.N. Tarnayev tərəfindən «Məhkəmə nitqləri» adlı dərş vəsaiti, V.D. Lomovskiy tərəfindən «Məhkəmə nitqi haqqında» adlı dərş vəsaiti hazırlanaraq nəşr edilmişdir. Həmin dövrdə tədqiq olunan mövzu ilə bağlı məsələlərə həsr olunmuş müstəqil dissertasiya tədqiqatları da aparılmışdır. Belə ki, İ.M.Sadovskiyy tərəfindən «Prokurorun məhkəmə nitqi», N.N. Ostapçuk tərəfindən «Sovet cinayət prosesində məhkəmə nitqinin nəzəri və təcürbi məsələləri», S.A. Paşin tərəfindən «Cinayət işi üzrə həqiqətin müəyyən edilməsi mexanizmində məhkəmə çıxışları», V.M. Kovalyov tərəfindən «Sovet cinayət prosesində məhkəmə çıxışları», A.A. Danileviç tərəfindən «Məhkəmə çıxışlarının nəzəri və peşə mədəniyyətinin əsasları» adlı dissertasiya işləri yazılaraq müdafiə edilmişdir.

Sovetlər birliyi dağıldıqdan sonra xarici müəlliflər tərəfindən məhkəmə nitqlərinə dair vəsaitlərin hazırlanması və tədqiqat işlərinin aparılması davam etdirilmişdir. Məsələn, N.A.Abramova, İ.İ.Melnikov, M.N.Morozova, V.A.Lazareva, N.N.İvakina, Al-Suwaiti, Bassam Tibi, Horwitz, Morton J., Parker, Richard, Wael B. Hallaq, Əli Muhəmməd Cəfər, Seyid Məhəmməd Cəbr, Xəlid Rəşid İsmayıl, Fuad Məhəmməd Əbd əl-kəbisi, Samir Aliyev, Aşçıoğlu Çətin, Friedrich Arntzen kimi müəlliflər tərəfindən məhkəmə nitqlərinə dair dəyərli vəsaitlər hazırlanmışdır. Həmçinin, L.A.Potapova tərəfindən «Cinayət prosesində vəkilin müdafiə nitqi», S.İ.Volodina tərəfindən «Cinayət işləri üzrə vəkilin fəaliyyətində hüquqi ritorika» adlı dissertasiya işləri yazılaraq müdafiə edilmişdir.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda İ.K.Əliyevin məsul redaktorluğu ilə «Azərbaycan hüquqşünaslarının məhkəmə çıxışları» və Azərbaycan

Respublikasının Baş prokurorluğu tərəfindən «Dövlət ittihamçılarının nümunəvi ittiham nitqləri» kimi toplular hazırlanaraq nəşr olunmuşdur.

Bilavasitə məhkəmə nitq mədəniyyətinə aid olmasalar da, Azərbaycanca son illərdə çap olunmuş «Ritorika. Tarix, nəzəriyyə, praktika», «Nitq mədəniyyəti», «Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri», «Nitq mədəniyyəti və üslubiyat», «Azərbaycan dili. Nitq mədəniyyəti», «Nitq mədəniyyətinin əsasları» və s. bu qəbildən olan kitablar məhkəmə nitq mədəniyyətinin elminin inkişafı üçün əhəmiyyətli olmuşdur.

Bundan başqa, Azərbaycanda hüquqi nitq mədəniyyətinin ayrı-ayrı məsələləri dərslilər, məqalələr, konfrans məruzələri səviyyəsində AMEA-nın müxbir üzvü M.F. Məlikova, prof. C.H.Mövsümov, prof. K.Q.Sarıcalinskaya, prof. F.Y.Səməndərov, prof. F.M.Cavadov, prof. C.İ.Süleymanov, prof. K.N.Səlimov, prof. Ə.İ.Əliyev, prof. M.S.Qəfərov, prof. F.M.Abbasova, prof. H.S.Qurbanov, prof. M.Ə.Cəfərquliyev, prof. B.S.Zahidov kimi müəlliflər tərəfindən işıqlandırılmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı qismində cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin məhkəmə baxışının əvvəlində giriş nitqlərinin, eləcə də, tərəflərin çıxışı mərhələsində yekun nitqlərin, replikaların və təqsirləndirilən şəxsin son sözünün söylənilməsi, o cümlədən, yuxarı instansiya məhkəmələrində çıxışların edilməsi ilə əlaqədar yaranan, davam edən, cinayət-prosessual hüquqla tənzimlənən və xitam olunan hissəsi çıxış etmişdir.

Tədqiqatın predmeti isə araşdırılan problemin müxtəlif aspektlərini özündə əks etdirən vəkillik və prokurorluq orqanlarının (müdafiəçilərin, cinayət prosesində nümayəndə kimi iştirak edən vəkillərin, dövlət ittihamçılarının) təcrübəsindən, nitq mədəniyyətinə, məhkəmə etikasına, məhkəmə nitqlərinə və cinayət prosesində tərəflərin çıxışlarına həsr edilmiş xüsusi ədəbiyyatdan, müxtəlif instansiyalı milli məhkəmə qərarlarından, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin seçilmiş qərarlarından, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin müvafiq normalarından və onların rəsmi təfsiri ilə bağlı qəbul edilmiş məhkəmə qərarlarından və məhkəmə nitqinin realizə edildiyi kriminalistik əhəmiyyətli şəraitdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi cinayət mühakimə icraatında məhkəmə nitq mədəniyyətinin tərkib hissələri kimi məhkəmə çıxışlarının və məhkəmə nitqlərinin digər realizə vasitələrinin daha təkmil şəkildə hüquqi tənzimlənməsi və təcrübədə daha səmərəli şəkildə realizə edilməsini təmin edən konkret, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və təcrübədə sınaqdan keçmiş təklif və tövsiyələrin irəli

sürülməsidir. Tədqiqat işinin əsas məqsədinə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur:

– Nitq mədəniyyətinə bir elm sahəsi yanaşmaq, onun mahiyyətini izah etmək və bu kontekstdən məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyətinin əsaslarını müəyyən etmək;

– Məhkəmə nitqlərini tənzim edən cinayət-prosessual hüquq normalarının inkişaf tarixini araşdırmaq və qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyə görə məhkəmə nitqlərinin prosessual xarakteristikasını vermək;

– Cinayət mühakimə icraatının prinsipləri ilə məhkəmə nitqlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi məsələləri araşdırmaq, bunun üçün cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin anlayışı, əlamətləri və onların müasir sistemi problemini, o cümlədən, cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin ayrı-ayrı hüquq institutlarının prosessual formasına təsiri xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

– Məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı qanunçuluq prinsipinin, aşkarlığın, hüquqi yardım almaq və müdafiə hüququnun təmin edilməsi prinsipinin, təqsirsizlik prezumpsiyasının, çəkişmənin təmin edilməsinin, milli dil prinsipinin təmin edilməsinin, eləcə də, cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi prinsipinin təmin edilməsi məsələlərinin izah edilməsi;

– İttiham nitqinə anlayış verilməsi, cinayət mühakimə icraatında ittiham nitqinin prosessual əhəmiyyətinin izah edilməsi, ittiham nitqinin subyektlərinin dairəsinin müəyyən edilməsi;

– İttiham nitqinin nümunəvi parametrləri kateqoriyasının izah edilməsi, təcrübənin və ədəbiyyatın ümumiləşdirilməsi yolu ilə ittiham nitqinin, şərti, nümunəvi parametrlərinin müəllif modelinin işlənilib hazırlanması;

– Məhkəmədə dövlət ittihamının müdafiə edilməsinə kriminalistik fəaliyyətin bir növü kimi yanaşmaq, bu anlamda, onun tərkib hissəsi kimi ittiham nitqinin kriminalistik cəhətlərini – ittiham nitqinin kriminalistik taktiki və metodiki məsələlərini araşdırmaq;

– Müdafiə nitqinin nümunəvi parametrləri kateqoriyasının izah edilməsi, təcrübənin və ədəbiyyatın ümumiləşdirilməsi yolu ilə müdafiə nitqinin, şərti, nümunəvi parametrlərinin müəllif modelinin işlənilib hazırlanması;

– Məhkəmədə təqsirləndirilən şəxsin müdafiə edilməsinə kriminalistik fəaliyyətin bir növü kimi yanaşmaq, bu anlamda, onun tərkib hissəsi kimi

müdafiə nitqinin kriminalistik cəhətlərini – müdafiə nitqinin kriminalistik taktiki və metodiki məsələlərini araşdırmaq;

– Tədqiqat predmeti ilə bağlı müasir məhkəmə təcrübəsinin və xüsusi ədəbiyyatın öyrənilməsi, təhlili, ümumiləşdirilməsi yolu ilə nəzəri əhəmiyyət kəsb edən ümumiləşdirilmiş biliklər sisteminin yaradılması;

– Tədqiqat predmetinə daxil olan və qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin sistemli və ayrı-ayrı maddələrinin təhlili, qanundakı boşluq, ziddiyyət və hüquqi qeyri-müəyyənliklərin müəyyən edilməsi, onların aradan qaldırılmasının konkret yollarının işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın metodologiyası və metodikası. Dissertasiya tədqiqatının metodologiyasını dialektik idrak təliminin əsas müddəaları təşkil etmişdir. Dialektik idrak nəzəriyyəsinin mühüm fərqləndirici cəhəti idrakın ictimai təbiətini qəbul etməkdən ibarətdir. Dialektik fəlsəfəyə görə, idrak təfəkkürün dərk edilən predmetə yaxınlaşmasından, fikrin biliksizlikdən, biliyə doğru, yarımçıq və mükəmməl olmayan bilikdən daha tam, mükəmməl biliyə doğru hərəkətindən ibarət sonsuz bir prosesdir. Tədqiqatın metodikasına isə məntiqi idrak, o cümlədən, analiz-sintez, müqayisəli tədqiqat, sahələrarası tədqiqat, sistemli struktur, situativ modelləşdirmə, doktrinal izahetmə, sosioloji rəy sorğusu, təcrübənin ümumiləşdirilməsi və elmi idrakın bir sıra digər metodları daxildir. Dissertasiya tədqiqatı zamanı adları sadalanan metodlardan daha geniş istifadə edilmişdir. Sahələrarası (dilçilik, nitq mədəniyyəti, hüquq elmi arasında) inteqrasiya metodu dissertasiyada tətbiq edilən əsas metodlardandır.

Xüsusən, nitq mədəniyyətinin tarixi inkişaf prosesini araşdıran zaman tarixi tədqiqat metodlarından; Azərbaycanın sovet dövründə mövcud olmuş və hazırda qüvvədə olan prosesual qanunvericiliklərinin qarşılıqlı təhlili zamanı müqayisəli tədqiqat metodundan; nitq mədəniyyətini ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi təhlil edərkən analiz-sintez və sahələrarası tədqiqat metodlarından; xarici ölkələrin bu sahədə təcrübəsi ilə müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri əsasları. Tədqiqat işinin əsas nəzəri bazasını məhkəmə nitqləri və cinayət prosesində məhkəmə çıxışları barədə yazılmış xüsusi hüquqi və kriminalistik ədəbiyyat – məqalələr, dərslilər, dərslər vəsaitləri, monoqrafiyalar, dissertasiya işləri və s. təşkil edir. Dissertasiyanın yazılması zamanı C.H.Mövsümov, M.Ə.Cəfərquliyev, İ.Rəhimov, F.M.Abbasova, F.S.Abdullayev, İ.M.Cəfərov, B.S.Əkbərov, Ə.İ.Əliyev, M.S.Qəfərov, X.R.Vəliyev, C.İ.Süleymanov kimi milli müəlliflərin, həmçinin, M.S.Stroqoviç, D.P.Vatman, M.O.Bayev, V.K. Botnev, T.Y. Vinqo-

radova, S.İ.Volodina, N.İ.Qazetdinov, N.A.Qromov, Y.V.Frantsiforov, A.A.Danileviç, N.N.İvakina, İ.S.Lepin, V.V.Koryakovtsev, V.D.Lomovskiy, İ.D.Perlov, Z.V.Makarova V.V.Melnik, L.A.Potapova, Y.R.Selvestru kimi rusdilli müəlliflərin əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın ayrı-ayrı məsələləri üzrə, xüsusən nitq mədəniyyətinin mahiyyəti və əsasları, nitq mədəniyyətinin ümum mədəniyyətdə və hüquq mədəniyyətinin tərkibində yeri və rolu, müdafiə nitqinin taktiki cəhətləri kimi məsələlərdə ABŞ, Avropa və Orta Şərq ölkələrinin təcrübəsinə müraciət olunmuş, bu sahədə görkəmli alimlərin araşdırmaları öyrənilmiş, Azərbaycan hüququ ictimaiyyəti üçün maraqlı olacaq bir sıra məsələlər dissertasiyada əks etdirilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas metodlarından biri sahələrarası inteqrasiya olduğu üçün nitq mədəniyyəti və məhkəmə etikası ilə bağlı bir sıra əsərlər də tədqiqatın nəzəri bazasına aid edilmişdir. Nitq mədəniyyəti və məhkəmə etikası sahəsində kitablar yazmış N.Ə.Abdullayev, M.N.Çobanov, İ.H.Hacıyeva, S.Q.Həsənova, S.S.Hüseynov, İ.İ.İsmayılov, M.M.Məmmədov, N.T.Zamanov və s. kimi müəlliflərin də əsərlərindən dissertasiya tədqiqatı zamanı geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin normativ əsasları. Tədqiqat işinin normativ əsası genişdir. Belə ki, dissertasiyanın normativ əsasına, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Cinayət və Cinayət-Prosessual məəcəllələri, daha sonra Azərbaycan Respublikasının müxtəlif qanunları – Azərbaycan Respublikasının «Kommersiya sirri haqqında» 4 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunu, Azərbaycan Respublikasının «Dövlət sirri haqqında» 7 sentyabr 2004-cü il tarixli Qanunu və s., Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları – «Cinayət mühakimə icraatında zərər çəkmiş şəxsin iştirakı haqqında» 4 iyun 1999-cu il tarixli Qərar, «Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 420.3-cü maddəsinə dair» 19 aprel 2002-ci il tarixli Qərar, «Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 409-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair» 19 iyul 2002-ci il tarixli Qərar, «V.Q. Bayramov və qeyrilərinin şikayətləri üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Cinayət işləri və inzibati hüquqpozmalara dair işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının 23 mart 2004-cü il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair» 9 sentyabr 2005-ci il tarixli Qərar, «Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun sorğusuna əsasən AR CPM-in 43.1.1, 314.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş «dövlət ittihamçısı və xüsusi ittihamçı cinayət təqibindən imtina etdikdə» müd-

dəasının şərh edilməsinə dair» 15 fevral 2008-ci il tarixli Qərar, «Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 72, 73 və 74-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş «ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətmiş şəxs» anlayışının şərh edilməsinə dair» 25 dekabr 2009-cu il tarixli Qərar, «Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun sorğusuna əsasən Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 43.1.1, 314.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş «dövlət ittihamçısı və xüsusi ittihamçı cinayət təqibindən imtina etdikdə» müddəasının şərh edilməsinə dair» 15 fevral 2008-ci il tarixli Qərar, «Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 26 və 96-cı maddələrinin şərh edilməsinə dair» 15 iyul 2011-ci il tarixli Qərar, «Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 7 iyul 2011-ci il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair» 17 aprel 2012-ci il tarixli Qərar və s., bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlar – BMT-nin Baş Assambleyasının 10 dekabr 1948-ci il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 16 dekabr 1966-cı il tarixdə qəbul edilmiş Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında 3 sentyabr 1953-cü il tarixli Avropa Konvensiyası və s. aid edilmişdir.

Tədqiqat işinin empirik əsasları. Tədqiqat işinin empirik əsası dövlət ittihamçıları və müdafiəçilərin fəaliyyətinin, eləcə də, birinci, apellyasiya və daha yüksək instansiya məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilən təcrübənin öyrənilməsi təşkil etmişdir. Dissertasiya işində aparılmış tədqiqat istiqamətləri və əldə edilmiş nəticələrə dair təcrübə işlə məşğul olan hüquqşünaslar arasında rəy sorğusu həyata keçirilmiş və sorğunun nəticələri ümumiləşdirilmişdir. Müxtəlif instansiyalı məhkəmələrin təcrübəsindən çoxsaylı cinayət işi materialı və məhkəmə qərarları öyrənilmiş, onların arasından daha maraqlı olan məhkəmə qərarlarına işin məzmununda bilavasitə istinad edilmişdir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ da tədqiqatın empirik əsaslarına aiddir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya tədqiqatı bir neçə göstəricisinə görə elmi yenilik xarakterlidir. Birincisi, bu dissertasiya tədqiqatı Azərbaycanda cinayət mühakimə icraatında məhkəmə nitq mədəniyyətinin müasir problemlərinə həsr edilmiş ilk doktorluq dissertasiyasıdır. İkincisi, bu dissertasiya kompleks xarakterli olub, özündə, ilk dəfə olaraq, məhkəmə nitqlərinin həm nitq mədəniyyəti, həm cinayət-prosessual hüquq elmi, həm də kriminalistika elmi baxımından təhlillərini birləşdirir. Nəhayət, disserta-

siya işinin elmi yeniliyi müdafiəyə təqdim edilən elmi müddəaların yeniliyi ilə izah oluna bilər.

Müdafiəyə təqdim edilən əsas elmi yeni müddəalar:

1. Müəllif tərəfindən məhkəmə nitqini mədəni nitqin digər növlərindən fərqləndirən spesifik xassələrinin sistemi təqdim edilir və işin məzmununda geniş şəkildə izah edilir. Məhkəmə nitqlərinin formaları (şifahi söylənilən, yazılı sənəd kimi təqdim edilməsinə yol verilən), növləri (giriş nitqləri, tərəflərin çıxışları, replikalar, təqsirləndirilən şəxsin son sözü və s.), subyektləri (ittiham tərəfi, müdafiə tərəfi), ardıcılıqları (ilk olaraq ittiham tərəfinin, sonra müdafiə tərəfinin çıxış etməsi və s.), hüquqi təbiəti (nitqlə çıxış etmənin prosessual vəzifə, yaxud prosessual hüquq olması), hüquqi nəticələri (çıxış etməkdən imtina etmənin nəticələri, çıxışda mövqe dəyişikliyi nümayiş etdirmə) və s. digər hüquqi əhəmiyyətli məsələlər prosessual qanunvericiliyə və nəzəri meyarlara əsaslanaraq sistemli şərh olunmuşdur.

2. İttiham nitqinə geniş və dar mənalarda müəllif anlayışları verilir. Geniş mənada ittiham nitqi – məhkəmə baxışında iştirak edən ittiham tərəfi subyektlərinin öz mövqelərini müdafiə etmək və ittiham funksiyasından irəli gələn hüquq və vəzifələrin realizə edilməsi məqsədi ilə söylədiyi bütün nitq növləri, yəni həm giriş nitqi, həm məhkəmə çıxışları, həm replikalar, həm məhkəmədə həll edilən aralıq məsələlərə dair fikir bildirərkən söylədikləri nitqlər və etdikləri çıxışlar, dar mənada isə, məhkəmə istintaqından sonra həyata keçirilən məhkəmə çıxışlarında ittiham tərəfi subyektləri tərəfindən söylənilən yekun nitq kimi tərif olunur. İttiham nitqinin cinayət mühakimə icraatında prosessual əhəmiyyəti onun məhkəmədə ittiham funksiyasının realizə vasitələrindən biri kimi çıxış etməsi kontekstində təyin edilmişdir.

3. Müdafiə nitqinə geniş və dar mənalarda müəllif anlayışları verilir. Geniş mənada müdafiə nitqi – məhkəmə baxışında iştirak edən müdafiə tərəfi subyektlərinin öz mövqelərini müdafiə etmək və müdafiə funksiyasından irəli gələn hüquq və vəzifələrin realizə edilməsi məqsədi ilə söylədiyi bütün nitq növləri: giriş nitqi, məhkəmə çıxışları, replikalar, məhkəmədə həll edilən aralıq məsələlərə dair fikir bildirərkən söylədikləri nitqlər və etdikləri çıxışlar kimi, dar mənada isə, məhkəmə istintaqından sonra həyata keçirilən məhkəmə çıxışlarında müdafiə tərəfi subyektləri tərəfindən söylənilən yekun nitqindən və təqsirləndirilən şəxsin son sözündən ibarət məzmununda tərif edilmişdir. Müdafiə nitqinin cinayət mühakimə icraatındakı prosessual əhəmiyyəti onun müdafiə funksiyasının

realizə edilməsi və müdafiə fəaliyyətinin məqsədlərinə nail olma vasitəsi kimi oynadığı rollar kontekstində nəzəri formulə edilmişdir.

4.İttiham və müdafiə nitqlərinin şərti və nümunəvi parametrlərinə dair müəllif modelləri hazırlanmış və işə əlavə edilmişdir (bax: əlavə № 1 və əlavə № 2). Təcrübi fəaliyyətdə ittiham və müdafiə nitqlərinin söylənilməsi zamanı həmin modellərdən istifadə edilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır.

5. CPM-ə yeni 311.3-1-ci maddənin əlavə olunması təklif edilir, əsaslandırılır ki, qiyabi icraat zamanı təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında iştirak etməməsi onun müstəsna hüququ olan son sözlə çıxış etmək hüququnu faktiki olaraq realizə imkanlarından kənar qoyur.

6.CPM-in 26.2.2-ci maddəsinin yeni redaksiyada verilməsi təklif edilir. İşin məzmununda əsaslandırılır ki, cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin bir sıra digər hüquqlarının təminatı üçün qanunvericilikdə cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dilə iki alternativ dil nəzərdə tutur: şəxsin ana dili və ya onun bildiyi başqa dil. Lakin məhkəmədə çıxış etmək hüququna gəlincə, qanun yalnız cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxsin məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququndan bəhs edir, bu isə şəxsiyyətin hüquqlarının pozulmasına şərait yaradır.

7.İşin məzmununda əsaslandırılır ki, andlılar məhkəməsindən imtina edilməsi cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi kimi bir prinsipdən də imtina edilməsinə səbəb olmamalı, bu prinsipin realizə edilməsi üçün yeni vasitələr tətbiq edilməlidir. Məhkəmə-hüquq münasibətləri sferasında ictimaiyyətin iştirakını, bununla da ictimai nəzarəti bərqərar etmək üçün aşağıdakı iki forma məqbul hesab edilir. Birincisi, xalq arasında xüsusi nüfuza, etibara və hörmətə malik olan, işdə şəxsi marağı olmayan xalq nümayəndələrinin (elm, incəsənət, ictimai xadimlər və s.) öz arzuları ilə məhkəmənin hazırlıq iclasında qəbul edilən qərarla məhkəmə baxışında peşəkar vəkillə yanaşı müdafiəçi kimi iştirak etmək imkanı qanunvericilik qaydasında təsbit oluna bilər. İkincisi, ictimai təşkilatların və əmək kollektivləri nümayəndələrinin cinayət mühakimə icraatında ictimai ittihamçı və ya ictimai müdafiəçi qismində iştirak imkanının nəzərdə tutulması ola bilər. Fikrimizcə, bu institutları bərqərar etmək üçün cəmiyyətdə zəruri sosial və mədəni şərtlər mövcuddur. Habelə, hesab edirik ki, cinayət mühakimə icraatı sferasında ictimai nəzarət institutlarının bərqərar edilməsi cinayətdən zərər çəkmiş şəxslərə vurulan maddi və mənəvi ziyanın kompensasiya edilməsi üçün zəruri sosial bazanın

formalaşmasına öz töhvəsini vermiş olardı. Qeyd olunan məqsədlə CPM-ə yeni 316-1-ci maddənin əlavə edilməsi tövsiyə olunmuşdur.

8.CPM-in 84.6.10-cu maddəsinin təkmilləşdirilmiş yeni redaksiyası təklif edilir. Bu təklif onunla əsaslandırılır ki, cinayət mühakimə icraatının mərhələləri sırasında məhkəmələrin hökm və ya qərarlarına əlavə kassasiya qaydasında yenidən baxılması mərhələsində dövlət ittihamçısı qismində Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru çıxış edir və əlavə kassasiya qaydasında protestə (o cümlədən, təqdimat və şikayətə) Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu tərəfindən baxılması zamanı o da çıxış etmək hüququna malik olur.

9.CPM-in 101.5.3-cü maddəsinin yeni redaksiyada verilməsi təklif edilir. İşin məzmununda əsaslandırılır ki, CPM-in 101.5.13-cü maddəsində yalnız təmsil olunan zərər çəkmiş şəxsdən və təqsirləndirilən şəxsdən bəhs olunması, mülki iddiaçı və ya mülki cavabdehin nümayəndəsinin olmadığı və iş üzrə qanuni nümayəndənin iştirak etdiyi hallarda, onların qanuni nümayəndəsinə birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin iclaslarında nitq və replika söyləmək, kassasiya məhkəməsində isə baxılan məsələ üzrə çıxış etmək hüququnun verilməməsi təmsil olunan şəxslərin hüquqlarının müdafiə edilməsi üçün ciddi problemlər yaradır, çünki, faktiki olaraq, özü hüquqlarını sərbəst şəkildə həyata keçirmək imkanından məhrum olan subyektlərin özlərini məhkəmə nitqlərinin realizə edilməsində bilavasitə iştiraka vadar edir.

10.CPM-in 341-ci maddəsinin yeni redaksiyada verilməsi təklif edilir. İşin məzmununda əsaslandırılır ki, CPM-in 89.4.10-cu və 93.4.10-cu maddələri ilə 341-ci maddəsi arasında ziddiyyət mövcuddur, çünki CPM-in «Replikalar» adlanan 341-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə baxışının bütün iştirakçılarının məhkəmə çıxışları səsləndikdən sonra dövlət ittihamçısı, zərər çəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi cinayət prosesi tərəfləri nümayəndələrinin çıxışlarında deyilənlərə dair qısa etiraz və qeydlərlə bir dəfə də çıxış etmək hüququna malikdirlər, lakin bu maddədə nə mülki iddiaçı və mülki cavabdehin, nə də onların nümayəndələrinin replika ilə çıxış etmək hüququ nəzərdə tutulmamışdır.

11.CPM-in 93.4.10-cu maddəsinin yeni redaksiyada verilməsi təklif edilir. İşin məzmununda əsaslandırılır ki, CPM-in 89.4.10-cu maddəsinin mülki iddiaçıya kassasiya instansiyası məhkəməsində baxılan məsələ üzrə çıxış etmək hüququ versə də, CPM-in 93.4.10-cu maddəsinin mülki cavabdeh də belə bir hüquq verməməsi tərəflərin hüquq bərabərliyini və çəkişmə prinsipini ciddi şəkildə pozur, çünki burada cinayət prosesində iki

çəkişən tərəfdən birinin digərinə nisbətən daha çox hüquqa malik olması faktı müşahidə edilir.

12. Azərbaycan dilinin linqvistik özəllikləri, leksik, morfoloji, fonetik, sintaktik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla məhkəmə nitqində qənaət, lakoniklik, aydınlıq, dürüstlük və digər müvafiq şərtlərin nəzəri sistemi işlənilib hazırlanmış, məhkəmə nitqlərinə dair nümunəvi linqvistik, etik və estetik tələblər sistemi formulə edilmişdir.

13. İttiham və müdafiə nitqləri ayrılıqda kriminalistik təhlil edilmiş, onların taktiki aspektdə nəzəri bazasının gücləndirilməsi üçün qanunvericiliyə uyğun olaraq və qabaqcıl dünya təcrübəsinə əsaslanan üsullar dəsti təklif olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə praktikasında məhkəmə nitqləri ilə bağlı vəziyyəti nəzərə alaraq, məhkəmə natiqləri tərəfindən məhkəmə nitqlərinin planlaşdırılması, hazırlanması, nitqin forma və məzmunun müəyyən edilməsi, nitqin söylənməsi zamanı riayət edilməli olan fənd və üsullarla bağlı təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

14. AR CPM-in 7-ci maddəsinə aşağıdakı redaksiyada yeni “yekun söz haqqı” anlayışının əlavə edilməsi təklif edilir:

“7.0.48. yekun söz haqqı – məhkəmə çıxışları və replikalar qurtardıqdan sonra təqsirləndirilən şəxsin çıxışlara münasibəti və öz istəyini bildirməsidir”.

15. AR CPM-in XLIV Fəslinin adının “Məhkəmə çıxışları və təqsirləndirilən şəxsin yekun söz haqqı” kimi yeni redaksiyasında verilməsi təklif edilir.

16. AR CPM-in 342-ci maddəsinin adının dəyişdirilərək “Təqsirləndirilən şəxsin yekun söz haqqı” kimi redaksiyasında verilməsi təklif edilir.

17. AR CPM-in bütün digər maddələrində ifadə olunan “təqsirləndirilən şəxsin son sözü” termininin dəyişdirilərək “təqsirləndirilən şəxsin yekun söz haqqı” kimi verilməsi təklif edilir.

Tədqiqat işinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya tədqiqatının nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, onun məzmunundan «Cinayət prosesi» fənninin tədrisi zamanı cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinə, məhkəmə baxışına, tərəflərin çıxışlarına dair mövzuların öyrədilməsi üçün, o cümlədən, «Birinci instansiya məhkəməsində ictaat» fənninin tədrisi zamanı, tərəflərin çıxışları, replikalar, təqsirləndirilən şəxsin son sözüne həsr olunmuş mövzunun öyrədilməsi üçün, həmçinin, «Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti» fənninin tədrisi zamanı proqram üzrə əksər mövzuların öyrədilməsi üçün, eyni zamanda, «Kriminalistika» fənninin tədrisi zamanı məhkəmədə dövlət ittihamının müdafiə edilməsinin və müdafiə

fəaliyyətinin kriminalistik taktiki və metodiki məsələlərinin izah edilməsi üçün uğurla istifadə edilə bilər. Müəllifin pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olması tədqiqat nəticələrinin bilavasitə tədris prosesində uğurla aprobeşiyadan keçirilməsi üçün şərait yaratmışdır.

Bundan başqa, dissertasiya işinin məzmunu sonrakı elmi tədqiqat işlərinin aparılması, monoqrafiya və elmi məqalələrin yazılması, konfrans və dəyirmi masalarda müzakirələrin aparılması zamanı əsas problemlərin və tədqiqat istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün faydalı ola bilər.

Dissertasiya tədqiqatı, eyni zamanda, təcrübi əhəmiyyət də kəsb edir. Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondadır ki, onun məzmununda bilavasitə təcrübi fəaliyyətin səmərəliləşdirilməsinə yönəlmiş təklif və tövsiyələr mövcuddur. Bundan başqa, dissertasiyanın əsas nəticələrindən biri kimi ittiham və müdafiə nitqlərinin şərti, nümunəvi parametrlərinə dair müəllif modelləri də işlənilib hazırlanmışdır ki, onların təcrübədə istifadə edilməsi dövlət ittihamçıları və müdafiəçilər, o cümlədən nümayəndə qismində məhkəmələrdə çıxış edən şəxslər üçün faydalı ola bilər.

Nəhayət, dissertasiya tədqiqatında işlənilib hazırlanmış və elmi cəhətdən əsaslandırılmış qanunvericilik təklifləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair cari işində Cinayət-Prosessual Məcəllənin bir sıra maddələrindəki qüsurların aradan qaldırılması, həmçinin, həmin Məcəlləyə yeni maddələrin əlavə edilməsi üçün nəzəri model kimi çıxış edə bilər.

Tədqiqat nəticələrinin aprobeşiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin «Cinayət prosesi» kafedrasında yerinə yetirilmiş, onun ayrı-ayrı məsələləri kafedra iclaslarında müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri milli və xarici elmi jurnallarda dərc olunmuş, beynəlxalq konfrans materiallarında nəşr edilmişdir. Dissertasiya işində irəli sürülmüş və əsaslandırılmış qanunvericilik təklifləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə göndərilməsi üçün hazırlanmış və Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin «Cinayət prosesi» kafedrasına təqdim edilmişdir.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iyirmi yarımfəslə özündə birləşdirən beş fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və üç əlavədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, milli və xarici ədəbiyyatda işlənmə səviyyəsi təhlil edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları təyin edilmiş, iş üzrə nəticələr və təkliflərin yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti və perspektivləri göstərilmiş, tədqiqat işinin aprobeasiya nəticələri əks etdirilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar sadalanmışdır.

I Fəsil “Nitq mədəniyyəti elminin sistemində məhkəmə nitq mədəniyyətinin yeri” adlanmaqla dörd yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin “**Nitq mədəniyyətinin bir elm sahəsi kimi anlayışı və əhəmiyyəti**” adlanan birinci yarımfəsildə nitq mədəniyyəti dilçiliyin bir şöbəsi və fundamental tədqiqat sahəsi kimi nəzərdən keçirilir. Nitq mədəniyyəti elmi – nitqşünaslıq da hesab edilə bilər. Bu elm sahəsi ədəbi dilin normalar sistemini, danışmaq etikasını, yazılı və şifahi nitq formasını və s. məsələləri öyrənir və nitqi inkişaf etdirməyə xidmət edir. Nitq mədəniyyətindən danışarkən, birinci növbədə, «nitq» və «mədəniyyət» sözlərinin məzmununu açmaq gərəkdir. Nitq dil anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bunlar bir təzahürün iki cəhətidir. Dil dedikdə, ünsiyyət vasitəsi olaraq onun xüsusiyyətləri, səs tərkibi, morfoloji quruluşu, bir-biri ilə əlaqə formaları, sözlərdən cümlə düzəltmək qaydaları kimi cəhətlər nəzərdə tutulur. Dil vasitələrinin, qaydalarının ünsiyyət prosesində tətbiqinə isə nitq deyilir. «Mədəniyyət» sözü isə geniş anlayış olmaqla, həm maddi, həm də mənəvi sahələrə aid edilə bilər. «Mədəniyyət» sözü hamı tərəfindən dəyərləndirilən və qəbul olunan cəhətləri əhatə edir. Bu anlamda, dil vasitələri (yaxud vahidləri) və qaydaları ünsiyyət prosesində hamı tərəfindən dəyərləndirilib bəyənilirsə, qəbul edilirsə, bu, nitq mədəniyyəti hesab oluna bilər.

Nitq mədəniyyətinin bir elm sahəsi kimi məhkəmə nitq mədəniyyəti üçün əhəmiyyəti ümuminin xüsusi üçün əhəmiyyəti kimi izah edilə bilər. Məhkəmə nitq mədəniyyəti ümumi nitq mədəniyyəti elminin bir sahəsi, bir istiqaməti kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bununla belə, nitq mədəniyyəti elminin əsas müddəaları (nitqin növləri, formaları, qaydaları, natiqlik bacarığının göstəriciləri və s.), xüsusilə də mədəni nitqin cavab verməli olduğu meyarlar sistemi məhkəmə nitqlərinə də birbaşa şamil edilir.

Mədəni nitqi digər nitqlərdən fərqləndirən meyarların sistemi mövcuddur, bu meyarlar sistemi bizim tədqiqat işi üçün birbaşa əhəmiyyət kəsb edir, çünki mədəni nitqin bir forması kimi məhkəmə nitqləri də aşağıdakı meyarlara cavab verməlidir: mədəni nitq aydın olmalıdır; mədəni nitq yığcam olmalıdır; mədəni nitq təmiz olmalıdır; mədəni nitq düzgün

olmalıdır; mədəni nitq zənginliyi ilə seçilməlidir; mədəni nitq sadə olmalıdır; mədəni nitq orijinallıq tələbinə cavab verməlidir; mədəni nitq münasib olmalıdır; mədəni nitq rəbitəli olmalıdır.

Birinci fəslin **“Nitq mədəniyyətinin tarixi və onun inkişafında görkəmli nəticələrin rolu”** adlanan ikinci yarımfəslində nitq mədəniyyətinin tarixi inkişafı ilə bağlı günümüzdə gəlib çatmış mənbələrin sistemli təhlili əsasında onun ümumi konsepti qurulmuşdur. Nitq mədəniyyəti eramızdan əvvəl qədim Yunanıstan və Romada həm sənət, həm də bir elm kimi formalaşmışdır. Natiqlik sənəti Yunanıstan mərhələsindən sonra Roma dövrünə qədər qoyur. Əgər Yunanıstan ritorikasında nəyi necə demək məsələsi əsas götürülürdüsə, Roma ritorikasında bunlardan əlavə kim üçün demək məsələsi də əsas götürülürdü. Roma demokratiyası üçün doqmatik deyil, günün tələbinə cavab verən, canlı fəaliyyətdə olan natiqlik sənəti lazım idi. Məhz bu ehtiyac Yunanıstanın ardınca Romada natiqlik sənətinin yaranması və inkişafına təkan vermişdi. Qədim Yunan və Roma ritorika elmi bu gün də müasir ritorikanın əsasını təşkil edən anlayış və metodların – xüsusilə də, sofistika, erestika və dialektikanın yaradılmasında böyük rol oynamışdır.

Qədim şərq ölkələrində (Assuriya, Babilistan, Çin, Ərəbistan, Hindistan və Misirdə) də natiqlik sənəti inkişaf etmişdir, hərçənd bu məsələlərlə bağlı Yunan-Roma nitq mədəniyyətinin tarixində olduğu qədər məlumatlar günümüzdə gəlib çatmamışdır. VII əsrdə İslam dininin meydana gəlməsi və yayılması ilə əlaqədar, İslam coğrafiyasında hüquq münasibətləri, o cümlədən mühakimə icraatı sahəsində münasibətlər yeni yön alır və bütün bunlar İslam mədəniyyətinin ümumi inkişaf fonunda xeyli irəliləyişlərlə müşayiət olunur. Ərəb ədəbiyyatı, ərəb musiqisi, ərəb elmi misli görünməmiş dərəcədə inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) (570-632-ci illər) görkəmli natiq kimi Allahdan gələn vəhyləri oxuduğu xütbələrdə adamlara çatdırır, onları qan qohumluğu ilə deyil, dini inanc əsasında birləşməyə, bir olan Allaha ibadət etməyə, mömin olmağa çağırırdı. Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) 616-cı ildə İslam dinini yaradaraq güclü bir natiq kimi müsəlmanları Allahın kəlamlarına, müqəddəs Qurani-Kərimin hökmlərinə, şəriət qanunlarına riayət etməyə dəvət edirdi. VII əsrin sonlarında Əl Fərabinin ərəb poeziyası üçün tərtib etdiyi ritmik-melodik modellərdə müqəddəs Qurani-Kərim ayələrinin xüsusi avazla oxunması hesabına ərəb natiqlik sənəti daha da inkişaf etməyə başladı. Xüsusən Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) əmisi oğlu və kürəkəni Həzrəti İmam Əli (ə.) şəriət haqqında xütbələri ilə özünü mahir

bir natiq kimi tanıtmışdır.

Azərbaycanda natiqlik sənətinin yaranması tarixi əsasən sənət və ədəbiyyat yönümlü olmuşdur. Bu sənət xalqın ədəbi-estetik fikri ilə bağlı qədim və orqa əsrlərdə yazıçı və şairlərin şərh, risalə, təzkirə, bədii əsərlərində yaranmış, təşəkkül tapmış, həmin mənbələrdə sözün qüdrəti ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi qiymətləndirilmiş, xilqətin əzəlinin söz olduğu təlqin edilmişdir. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyəti Azərbaycanda ayrıca bir elm kimi XX əsrin son onilliklərində təşəkkül tapsa da, onun ünsiyyət prosesindəki əhəmiyyəti tarixən xalqımızın, alimlərimizin və yazıçılarımızın diqqətindən yayınmamışdır. Nitq mədəniyyəti ayrıca öyrənilməsə də, onun ayrı-ayrı problemləri onların tədqiqatlarında ya bilavasitə, ya da dolayı yolla araşdırılmış, nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti və s. haqqında fikirlər bildirilmişdir.

Müasir dövrün ən istedadlı natiqlərindən bəhs edərkən, Ümummilli lider Heydər Əliyevin natiqlik fəaliyyətini qeyd etməmək mümkün deyil. Hələ 1987-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının VII Qurultayında H. Əliyev nitq söyləyərkən demişdir ki: «Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir». Ümummilli liderin nitq mədəniyyətinə və ana dilinə qarşı qeyd edilən münasibəti bu gün ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən qorunub, inkişaf etdirilir.

Birinci fəslin “**Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyətinin əsasları**” adlanan üçüncü yarımfəsildə çağdaş dövrümüz üçün, məhkəmə nitq mədəniyyətinin dünyanın əksər mədəniyyətləri üçün ümumi olan cəhətləri tədqiq edilir. Məhkəmə nitq mədəniyyəti ümumi nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsi, onun bir istiqamətidir. Bu səbəbdən, məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyətinin qarşısında duran ümumi vəzifələr nitq mədəniyyətinin qarşısında duran ümumi vəzifələrlə demək olar ki, tam eynidir.

Məhkəmə nitq mədəniyyətinin səviyyəsi həm ölkədə nitq mədəniyyətinin, həm də hüquqi mədəniyyətin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin ədalət mühakiməsi ilə bağlı olması isə, onun həm də mübahisə mədəniyyəti kimi nəzərdən keçirilməsinə imkan verir. Məhkəmə nitqinin hüquq sferası ilə bağlılığı təkcə nitq predmetinin hüquqi xarakter kəsb etməsi ilə deyil, nitq subyektlərinin konkret hüquqi statusda çıxış etməsi və nitqin konkret məkanda – məhkəmədə ifadə edilməsi ilə də bağlıdır. Məhkəmə nitqinin daha bir xüsusiyyəti onun dilçilik və üslubiyyat qaydaları ilə yanaşı hüquqi qaydalara da tabe olmasıdır. Məhkəmə nitqlərinin, formaları (şifahi söylənilən, yazılı sənəd

kimi təqdim edilməsinə yol verilən), növləri (giriş nitqləri, tərəflərin çıxışları, replikalar, təqsirləndirilən şəxsin son sözü və s.), subyektləri (ittiham tərəfi, müdafiə tərəfi), ardıcılıqları (ilk olaraq ittiham tərəfinin, sonra müdafiə tərəfinin çıxış etməsi və s.), hüquqi təbiəti (nitqlə çıxış etmənin prosessual vəzifə, yaxud prosessual hüquq olması), hüquqi nəticələri (çıxış etməkdən imtina etmənin nəticələri, çıxışda mövqe dəyişikliyi nümayiş etdirmə) və s. digər hüquqi əhəmiyyətli məsələlər dəqiq şəkildə prosessual qanunvericiliklə tənzim edilir. Sadalananlardan hər hansı birinin qanunla tənzimlənməməsi hüquqi qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Halbuki, ictimai çıxışların başqa heç bir növü prosedur qaydalarla bu qədər bağlı deyildir. Məhkəmə nitqinin hüquqi etika ilə bağlı olması da onun fərqləndirici əlamətidir.

“Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti” bir elm sahəsi kimi məhkəmə nitqinin əsas xassələri ilə yanaşı, məhkəmə natiqinin də cavab verməli olduğu əsas meyarları öyrənir, hər bir məhkəmə natiqinin cavab verməli olduğu minimal standartların gənc kadrlara aşılınması metodlarını işləyib hazırlayır, eləcə də, metodik göstərişlər yolu ilə təcrübə işçilərin öz peşəkarlıq səviyyəsini artırmaqda onlara kömək edir. Məhkəmə natiqi məhkəmədə nitq söyləyən proses iştirakçısıdır. Digər oratorlardan fərqli olaraq, məhkəmə natiqi ictimai-siyasi funksiyalarla yanaşı, prosessual-hüquqi funksiyaların da daşıyıcısıdır.

Birinci fəslin **“Məhkəmə auditoriyası ilə ünsiyyət vasitəsi olaraq məhkəmə nitqləri ilə bağlı nümunəvi linqvistik və etik tələblər”** adlanan dördüncü yarım fəslində qeyd edilir ki, məhkəmə auditoriyası dedikdə, məhkəmə zalında işin baxışında iştirak edən və ya onunla maraqlanan insanlar nəzərdə tutulur. Məhkəmə natiqi qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün bütün məhkəmə auditoriyasına təsir etməyi bacarmalıdır. Ona görə də dinləyicilərə bələd olmaq, nitq söyləyən zaman onların əhval-ruhiyyəsinə, həssaslığına diqqət yetirməlidir. Auditoriyanın məhkəmə nitqini düzgün qəbul edib başa düşməsi üçün natiq auditoriyanın sosial-psixoloji xüsusiyyətini onun məqsəd, səbəb, maraq, bilik, əqidə və əhval-ruhiyyəsinə kompleks qiymətləndirməlidir.

Çoxillik təcrübənin ümumiləşdirilməsi belə deməyə əsas verir ki, auditoriyanın diqqətini aşağıdakı yollarla saxlamaq olar: 1) dinləyiciləri çıxışı sonadək diqqətlə dinləməyə sövq etmək; 2) qısa pauzalar; 3) səs vasitələri (natiqin səsini artırması, azaltması, danışq tempinin dəyişməsi və s.); 4) çıxışın məzmunu ilə əlaqədar dinləyicilərə ritorik (cavab tələb etməyən) suallar ünvanlamaq; 5) nitqin gözlənilmədən dayandırılması, yeni

mövzunun açılması və bu yeni mövzudan əsas mövzuya qayıtmaqla dinləyicilərdə müvafiq asossasiyaların oyadılması; 6) mimika və bədən jestlərini əlavə vasitə kimi işə salma.

Məhkəmə nitqinə dair nümunəvi tələbləri aşağıdakı qaydada sistemləşdirmək olar: 1) nitqin aydınlığı – bu əlamət dinləyici üçün nitqin asanlıqla anlaşılması, başa düşülməsini ifadə edir; 2) nitqin yığcamlığı – burada yığcamlıq dedikdə, müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın, lakonik şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur; 3) nitqin təmizliyi – bu tələbə əsasən, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidləri (sözlər, ifadələr, cümlələr və s.) nitqdə işlədilməməlidir; 4) nitqin düzgünlüyü – bu tələbə görə, ilk növbədə, nitq söylənilən zaman qrammatik qaydalara əməl edilməlidir, qrammatikanın qaydalarına əməl etməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır; 5) nitqin zənginliyi – bu tələb nitqin məzmununda istifadə olunan dil ünsurlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğu ilə müəyyən edilir; 6) nitqin sadəliyi – bu tələbi heç də fikrin məzmun və mahiyyətinin bəsitləşməsi, ibtidailəşməsi kimi başa düşmək olmaz. Nitqin sadəliyi tələb edir ki, orada işlədilən bütün sözlər auditoriyanın ümumi səviyyəsinə və xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin, hamı üçün anlaşılıq və aydın olsun; 7) nitqə bağlı orijinallıq tələbləri hər bir şəxsin başqalarından fərqli danışması və ya yazması kimi bir halla şərtlənir; 8) Nitqin münasibliyi – bu tələbə görə, nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, şəxsiyyətinə, təhsilinə, səhhətinə, savadına, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir; 9) Nitqin rəbitəli olması – bu tələbin təmin edilməsi üçün nitq məzmunca dolğun olmalı, hər hansı bir məsələ barəsində danışılarkən müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət olunmalı, natiq əsas və ikinci dərəcəli məsələləri bir-birindən ayırmağı bacarmalı və natiq öz sözü, cümləsi, düşüncəsi və üslubu ilə danışmalıdır.

II Fəsil “Məhkəmə nitqlərinin cinayət-prosessual hüquq institutu kimi xarakteristikası və nəzəri problemləri” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir.

İkinci fəslin “**Məhkəmə nitqlərini tənzim edən cinayət-prosessual hüquq normalarının inkişaf tarixi**” adlanan birinci yarımfəslində məhkəmə nitqləri cinayət-prosessual hüququn bir institutu və cinayət-prosessual qanunvericiliyin bir kateqoriyası kimi retrospektiv analizə məruz qalır. Yarımfəsildə diqqətə çatdırılır ki, 1923-cü il tarixli Cinayət-Prosessual Məcəllə Azərbaycan tarixində cinayət-prosessual hüququn ilk vahid mənbəyi olmaqla, özündə məhkəmə nitqlərinə dair normalar da əks etdirirdi. Müasir cinayət-prosessual qanunvericilikdən fərqli olaraq, 1923-

cü il tarixli CPM-də məhkəmə nitqlərinə, yəni tərəflərin çıxışlarına, replikalarına və təqsirləndirilən şəxsin son sözünə müstəqil fəsil həsr edilməmişdi. Qeyd edilən məsələləri tənzim edən hüquq normaları isə Məcəllənin 300-307-ci maddələri «Mühakimə iclası haqqında» adlanan XXII Fəslin tərkibində təsbit edilmişdi. 1923-cü il tarixli CPM-in terminologiyasında tərəflərin məhkəmə çıxışları «tərəflərin münazirəsi» adlanırdı.

Artıq 1961-ci il tarixli CPM-də məhkəmə nitqlərinə dair normalarda dəyişikliklər aparılmışdı ki, bu da irəliyə doğru mühüm addım hesab oluna bilər. Belə ki, həmin Məcəllədə məhkəmə nitqlərinə dair normalar «Məhkəmə çıxışları və müttəhimin son sözü» adlanan müstəqil iyirmi yeddinci fəsilə (316-318-ci maddələr) sistemləşdirilmişdi, məhkəmədə nitq söyləmək hüququ olan subyektlərin dairəsini genişləndirmişdi. Nəzərdən keçirilən Məcəllədə zərər çəkmiş şəxsin və ya onun nümayəndəsinin məhkəmə çıxışlarında iştirak etmək və məhkəmə nitqləri söyləmək hüquqları yalnız bir qrup cinayətlərlə məhdudlaşdırılırdı. Bununla belə, sonuncu müddəə baxılan istiqamətdə mühüm irəliləyiş hesab edilməlidir.

Retrospektiv analizə MDB dövlətləri üçün Model CPM də cəlb edilmişdir. Həmin model CPM 17 fevral 1996-cı il tarixdə MDB-nin iştirakçı dövlətlərinin Parlamentlərarası Assambleyasının 7-ci Plenar iclasında qəbul edilmişdir. Model CPM-in tamamilə tövsiyəedici xarakterli olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin qəbul edilməsi zamanı həmin aktdan geniş istifadə edilmiş, hətta AR CPM-in bəzi müddəaları, o cümlədən, məhkəmə nitqlərinə dair müddəaları bu günə kimi Model CPM-in müvafiq müddəaları ilə eyniyyət təşkil edir.

İkinci fəslin **“Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyə görə məhkəmə nitqlərinin ümumi prosessual xarakteristikası”** adlanan ikinci yarım fəslində hazırkı CPM-də məhkəmə nitq mədəniyyətinə aid edilə biləcək bütün normalar ümumi və kompleks tədqiq edilmişdir.

Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin sistemli təhlili nəticələrinə görə, hazırda cinayət mühakimə icraatında məhkəmə nitqinin aşağıdakı növləri qanunla nəzərdə tutulur və tənzimlənir: birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrində söylənilən giriş sözü, yekun nitq, replika, təqsirləndirilən şəxsin son sözü, kassasiya və əlavə kassasiya instansiyaları məhkəmələrində baxılan məsələ üzrə çıxış.

Qanunun tələbinə görə, məhkəmədə cinayət işinə baxıldıqda dövlət ittihamçısının giriş nitqi məhz təqsirləndirilən şəxs haqqında məlumatlar və cinayət qanununun maddəsi göstərilməklə verilmiş ittihamın təsvirindən ibarət olmalıdır və bu zaman dövlət ittihamçısı həmin məlumatları ittiham

aktında olduğu kimi elan etməlidir. Məhkəmədə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materiallarına baxıldıqda dövlət ittihamçısının giriş nitqi cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş şəxsin soyadı, adı və atasının adı, doğulduğu il, ay, gün və yer, ailə vəziyyəti, iş yeri və vəzifəsi, qeydiyyatda olduğu və faktiki yaşadığı yerin, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədildiyi yer, onun vaxtı, üsulu, motivi, nəticələri və digər mühüm halları haqqında məlumatların, cinayət qanununun maddəsi göstərilməklə əməli törətmiş şəxsin hərəkətlərinin tövsifinin elan edilməsindən ibarət olur və bu zaman da həmin məlumatlar məhz yekun protokolda göstərilən məzmununda elan edilə bilər. Qanunun normasının ifadə tərzindən belə qənaətə gəlmək olar ki, xüsusi ittihamlı işlər üzrə xüsusi ittiham qaydasında verilmiş şikayət tam həcmdə elan edilə bilər və məhz bu, xüsusi ittihamçının giriş nitqini təşkil edir. Təqsirləndirilən şəxsin giriş sözü, mahiyyətcə, məhz «Özünü təqsirli bilib-bilməməsi, əgər bilirsə, tam və ya qismən və məhz hansı əməldə bilməsi»; «Ona qarşı verilmiş mülki iddianı qəbul edib-etməməsi, əgər edirsə, tam və ya qismən qəbul etməsi» suallarına dair onun verdiyi cavablardan ibarətdir.

Məhkəmə çıxışları dedikdə, məhkəmə istintaqı qurtardıqdan sonra məhkəmədə çıxış etmək hüququ olan proses iştirakçılarının məhkəmədə baxılan cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə növbə ilə söylədikləri nitqlər başa düşülür.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi apellyasiya şikayətinin və ya apellyasiya protestinin baxışını məhkəmə istintaqını aparmadan keçirdikdə məhkəmə verilmiş apellyasiya şikayətlərinə və apellyasiya protestlərinə dair cinayət prosesi iştirakçılarının dəlillərini dinləyir və yalnız tərəflərin çıxışları və replikaları həyata keçirməklə məhkəmə çıxışları keçirir. Apellyasiya instansiyası məhkəməsi apellyasiya şikayətinin və ya apellyasiya protestinin baxışını məhkəmə istintaqını aparmaqla keçirdikdə isə məhkəmə istintaqı və məhkəmə çıxışları, həm də giriş nitqlərinə yer verilməklə aparılır. Bu zaman, həmçinin, apellyasiya instansiyası məhkəməsi yekun məhkəmə qərarını qəbul etmək üçün müşavirə otağına getməmişdən əvvəl məhkuma (bəraət almış şəxsə) son söz də verilməlidir. Məhkəmə nitqləri məhkəmədə baxılan məsələ üzrə çıxış formasında kassasiya və əlavə kassasiya instansiyalarında icraatlar zamanı da mövcuddur.

İkinci fəslin **“Məhkəmə nitqlərinin forma və məzmununun nəzəri və təcrübi problemləri”** adlanan üçüncü yarımfəslində qeyd edilir ki, məhkəmə nitqlərinin forması dedikdə, nitqin quruluşu başa düşülür. Məhkəmə nitqlərinin quruluşu aşağıdakı sxemə tabedir: a) dinləyicilərin

diqqətini cəlb etmək məqsədi daşıyan giriş; b) çıxışın predmetinin ifadəsi; c) öz sübutlarının arqumentasiyası və qarşı tərəfin dəlillərinin təkzib edilməsi; d) nitqin müəyyən nəticə və qənaətlərlə yekunlaşdırılması.

Cinayət işi üzrə məhkəmə nitqinin kompozisiyası daha mürəkkəb quruluşlu da ola bilər, həmçinin, ittiham və müdafiə nitqlərinin kompozisiyalarının fərqli olduğu da nəzərə alınmalıdır. Belə ki, ittihamçı ilk çıxış edir və aydındır ki, onun nitqi əsas etibarlı ilə təsdiq stilində olur. Müdafiəçi onun ardınca çıxış edir və öz nitqini əsas etibarlı ilə ittihamçının nitqindəki elementlərin təkzib olunması və ya fərqli qiymətləndirilməsi üzərində qurur.

Məhkəmə nitqinin struktur hissələrinin (giriş, əsas hissə və nəticə) hər biri məxsusi funksiya daşıyır və onlar məhkəmə çıxışının uğurunu təmin etmək üçün natıq tərəfindən planlı şəkildə məzmunla yüklənir. Giriş dinləyiciləri əsas materialı qavramağa hazırlamaqla böyük psixoloji əhəmiyyət daşıyır. Giriş zamanı natıq auditoriyanın diqqətini və inamını qazanmalı, özünə cəlb etməli, yəni öz mövqeyini açıqlamağa şərait yaratmalıdır. Giriş nitqin əsas hissəsindən onunla fərqlənir ki, işin hallarını hərtərəfli bildirmək tələb olunmur. Nəzəriyyədə məhkəmə nitqinin əsas hissəsinin şərh olunmasının iki əsas üsulu qeyd olunur: xronoloji və sistematik. Xronoloji üsulda material natıq tərəfindən cinayətin törədilməsi ardıcılığında xülasə edilir. Bir neçə şəxs tərəfindən bir neçə cinayət törədilmişdirsə, materialın sistematik üsulla çatdırılması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Bu zaman şəxsi mövqeyin təsdiqi üçün olan sübutlar və qarşı tərəfin təkzibi üçün olan sübutlar iştirakçıların tərkibindən, sübutların olub-olmamasından və işin başqa xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qruplaşdırılır. Materialın şərh olunmasında daha çox işlənən və münasib olan üsul qarışıq üsuldur. Bu üsulda natıqın sübutları hər cinayət epizodunun ətrafında qruplaşır, onlar isə öz növbəsində xronoloji qaydada xülasə olunurlar. Eyni dəqiqliklə də çıxışın məsuliyyətli hissəsi – nəticə hazırlanmalıdır. Nitqin sonunda yalnız nəyin necə deyiləcəyini deyil və nə zaman deyiləcəyini düşünmək lazımdır. Həvəslənmiş natıq üçün çıxışın son dəqiqələrində sözlərdən imtina etmək onları tapmaqdan daha çətin gəlir. Natıq ən təsirli sözlərini dedikdən sonra da danışmağa davam edir, bununla da, yaratdığı təəssüratın üstündən xətt çəkir. Bu xüsusiyyət keçmişin böyük natıqlərinin çıxışında da aşkarlanır. İşin hallarının analizini bitirdikdən sonra müdafiə edilən şəxsə bəraət qazandırmağı xahiş etmək tövsiyə olunmur, çünki bununla çıxışın effekti aşağı salınır. Nəticə hissənin vacibliyi yekun qənaətlərin xülasəsi olmaqla yanaşı, həmçinin insan psixologiyasının xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Əsas

hissənin nə qədər məharətlə xülasə edilməsinə rəğmən, nitqə peşəkracasına yekun vurulmazsa, natiqin gözlədiyi effektin alınması mümkün deyil.

III Fəsil “Məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin təmin edilməsi” adlanır və səkkiz yarımfəslili əhatə edir.

Üçüncü fəslin **“Cinayət mühakimə icraatının prinsipləri ilə məhkəmə nitqlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi məsələləri”** adlanan birinci yarımfəslili, öz növbəsində, iki bəndə bölünmüşdür: **“Cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin anlayışı, əlamətləri və onların müasir sistemi problemi”** və **“Cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin ayrı-ayrı hüquq institutlarının prosessual formasına təsiri xüsusiyyətləri”**.

Birinci fəslin, birinci yarımfəslində cinayət-prosessual hüququn prinsiplərinin anlayışı, əlamətləri və onların müasir sistemi problemlərinə ümumi nəzər yetirilmişdir. Burada cinayət prosesinin prinsiplərinin ümumi və xüsusi əlamətləri fərqləndirilmiş, bu nəticənin həm nəzəri, həm də təcrübə əhəmiyyəti məhkəmə çıxışları institutuna münasibət kontekstində əsaslandırılmışdır. Cinayət prosesi prinsiplərinin anlayışı ilə bağlı təhlillər belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, onların “rəhbər ideya olması” əlaməti hamı tərəfindən qəbul edilir. Normativlik əlaməti ilə bağlı ədəbiyyatda fikir ayrılığı olmasına baxmayaraq, hüququn məcburilik keyfiyyəti bu əlaməti də zəruru edir, ən azından hüququ tənzimləməyə xidmət etməsinin təmin olunması üçün bu, vacib olur. Bütün mərhələlərdə qüvvədə olma əlaməti hamı tərəfindən qəbul olunur, başqa sözlə, digər əlamətlər olduğu halda bu əlaməti mübahisə predmetinə çevirmək, heç bir arqumentə əsaslanmır. Ayrı-ayrı mərhələlərdə və yaxud da bir neçə mərhələlərdə qüvvədə olan müddəaların prinsip hesab edilməsi məsələsində də fikir ayrılığı mövcuddur və onların da özlərinin inandırıcı arqumentləri vardır. Prinsiplərin sistemi məsələsində ədəbiyyatda say hesabı ilə 2-dən 32-yədək prinsiplər fərqləndirilir. Müəllif bu məsələdə qanunvericiliyin mövqeyini əsas götürür və hesab edir ki, CPM-in 10-36-cı maddələrində təsbit edilmiş bütün hüquqi ideyaların və təməl müddəaların cinayət mühakimə icraatının prinsipləri qismində nəzərdən keçirilməsi daha məntiqlidir. Müasir hüquq ədəbiyyatında da bu fikrin hər hansı əsaslı əks-arqumenti mövcud deyildir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, milli hüquq ədəbiyyatında cinayət mühakimə icraatının prinsipləri üçün müəyyən edilmiş meyarlar, yaxud onların cavab verməli olduğu əsas əlamətlər, faktiki olaraq, CPM-in 10-36-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş bütün müddələrə tətbiq edilə bilər.

Cinayət mühakimə icraatının prinsipləri hüquq institutlarının, o

cümlədən, məhkəmə nitqlərinin realizə edilməsinin əsas qaydalarını müəyyən edir və qanunvericiliyin digər normalarında bu qaydaların daha detallı şəkildə tənzimlənməsini şərtləndirir. Cinayət mühakimə icraatının prinsipləri cinayət-prosessual hüquq münasibətləri sahəsində insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını bəyan edir, onların pozulması və məhdudlaşdırılmasına dair qadağalar nəzərdə tutur, eyni zamanda, bu hüquqların məhdudlaşdırılmasının qanunla yol verilən hallarını müəyyən edir. Bununla da, cinayət mühakimə icraatının prinsipləri bütün cinayət-prosessual hüquq institutlarının, o cümlədən, məhkəmə nitqlərinin realizə mexanizmləri daxilində hüquqtəminə elementin mövcudluğunu şərtləndirir. Nəhayət, cinayət mühakimə icraatının prinsipləri hər bir prosessual hüquq institutunun və onun realizə edilməsi prosedurlarının qanuniliyi və əsaslılığı meyarlarını müəyyən edir.

Üçüncü fəslin **“Məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı qanunçuluq prinsipinin təmin edilməsi”** adlanan ikinci yarım fəslində qeyd edilir ki, qanunçuluq ümumhüquqi, konstitusion prinsipdir. Cinayət prosesi iştirakçıları cinayət prosesində hüquqi statuslarını realizə edərkən, həm prosessual, həm də maddi hüquq normalarını düzgün təfsir etməli və onlara riayət etməlidirlər. AR CPM-in “Qanunçuluq” prinsipini təsbit edən 10-cu maddəsinin bilavasitə mətnində məhkəmə nitqlərinin realizəsi ilə bağlı birbaşa göstərişlər nəzərdə tutulmasa da, həmin maddədə bütün cinayət-prosessual hüquq institutlarının, o cümlədən, məhkəmə nitqlərinin də realizə edilməsinə zamanı qanunun tətbiqi ilə əlaqədar rəhbər tutulmalı olan müddəalar təsbit edilmişdir. Qanunçuluq elə bir prinsipdir ki, özü bilavasitə məhkəmə nitqlərinin, eləcə də, digər konkret hüquq institutlarının formasına dair müddəalar nəzərdə tutmur, lakin belə müddəaların axtarılmalı olduğu hüquqi mənbələrin sistemini, onların hüquqi qüvvəsi və əhəmiyyətini müəyyən edir. Qanunçuluq prinsipi, cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi zamanı, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının rəhbər tutulmalı olduğunu müəyyən edir. Konstitusiyaya ayrılıqda götürülmüş cinayət-prosessual hüquq institutunun prosessual formasını birbaşa və ətraflı şəkildə əks etdirən bir mənbə deyildir, o, özündə cinayət mühakimə icraatının əsas prinsiplərini, cinayət mühakimə icraatında iştirak edən şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarını, eləcə də vəzifələrini, cinayət prosesində ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmələrin və cinayət prosesini həyata keçirən orqan kimi prokurorluğun konstitusion statusunu müəyyən edir ki, bunlar da, öz növbəsində, ayrılıqda götürülmüş cinayət-prosessual hüquq institutlarının, o cümlədən, məhkəmə

çıxışları, replikalar, təqsirləndirilən şəxsin son sözü və məhkəmə nitqinin digər təzahür şəkillərinin prosesual formanın müəyyən edilməsi zamanı həlledici rol oynayırlar. Cinayət prosesi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsas konstitusion müddələrin nədən ibarət olması və həmin müddələrin cinayət-prosesual qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və təfsiri işində mütləq rəhbər tutulmalı olması, bu və ya digər prosesual normanın Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması üçün əsas kriteriya kimi çıxış etməli olması ilə bağlı hüquq ədəbiyyatlarında əsasən həmfikirlik mövcuddur. Bundan başqa, cinayət-prosesual qanunvericiliyin mənbələri hesab edilən bir sıra qanunlar və beynəlxalq-hüquqi sənədlər də vardır ki, onlarda məhkəmə nitqinin realizəsi ilə bağlı birbaşa prosesual qaydalar təsbit edilməsə də, belə qaydaları əks etdirən digər prosesual hüquq normalarının doğru dərk edilməsi və təfsiri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirlər.

Üçüncü fəslin **“Məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı aşkarlığın təmin edilməsi”** adlanan üçüncü yarımfəslində qeyd edilir ki, məhkəmə iclaslarının açıq həyata keçirilməli olması tələbinin məhkəmə nitqlərinin realizəsi baxımından əhəmiyyəti ondadır ki, məhkəmə nitqləri ilə çıxış edən subyektlər onlara təkcə məhkəmənin deyil, ictimaiyyət nümayəndələrinin də qulaq asdığına fərqinə varırlar. Onlaş başa düşürlər ki, söylədikləri nitqlər KİV-də yayımlana bilər. Bu amillər məhkəmə nitqləri ilə çıxış edən şəxslərə daha məsuliyyətlə hazırlaşmaq, nitqlərində etik qaydalara riayət etmək, nitqləri vasitəsilə cəmiyyətdə təmsil etdikləri şəxsin və ya özlərinin reputasiyasını artırmaq və s. üçün stimül verir. Aşkarlıq prinsipinin tərkib hissəsi kimi konfidensiallığın qorunması məhkəmə nitqlərinin realizə üçün o baxımdan önəmlidir ki, bu prinsipin müəyyən etdiyi meyarlar əsasında məhkəmə nitqləri ilə çıxış edən subyektlər açıq məhkəmə iclaslarında bildirdikləri məlumatların qanunla qorunan sirr olub-olmamasından asılı olaraq həmin məlumatlardan istifadə etmə mümkünlüyünü müəyyən edə bilirlər. Cinayət mühakimə icraatının aşkarlığı prinsipinin tərkib elementlərindən biri də qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla ədalət mühakiməsinin qiyabi aparılması qadağası ilə bağlıdır. Məhkəmə nitqləri problemi kontekstində qiyabi icraat zamanı təqsirləndirilən şəxsin son söz söyləmək hüququndan istifadə etməməsi (istifadə edə bilməməsi) məsələsi daha çox maraq doğurur, çünki qanunda barəsində qiyabi icraat aparılan şəxsin sonradan məhkəmə baxışına hansı şərtlərlə buraxıla bilməsi, bunun ümumiyyətlə, mümkün olub-olmaması kimi məsələlər tənzim edilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qiyabi məhkəmə icraatı institutunun məqsədi təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının məhdudlaşdırılması deyildir. Qanun

bəzi hallarda qiyabi məhkəmə icraatının aparılmasına o məqsədlə yol verir ki, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi işi yubanmasın, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmədə iştirak etmək arzusundan asılı vəziyyətdə qalmasın. Hesab edirik ki, barəsində qiyabi icraat həyata keçirilən şəxsin hüquqlarının təminatlarının genişləndirilməsi məqsədlə AR CPM-ə aşağıdakı redaksiyada yeni maddə əlavə edilməlidir: “311.3-1. Barəsində qanuni əsaslarla qiyabi məhkəmə baxışı keçirilən təqsirləndirilən şəxs məhkəmə müşavirə otağına gedənədək məhkəmə baxışının istənilən anında məhkəmə baxışında iştirak etmək arzusunu bildirməyə haqlıdır. Məhkəmə, barəsində qiyabi məhkəmə icraatı həyata keçirilən şəxsin bu arzusunu şərtsiz təmin etməlidir. Barəsində qanuni əsaslarla qiyabi məhkəmə baxışı keçirilən təqsirləndirilən şəxs məhkəmə baxışına buraxıldıqdan sonra onun iştirakı olmadan həyata keçirilmiş hərəkətlərin təkrar edilməsini tələb etməyə haqlı deyil, lakin o, məhkəmə baxışına buraxıldığı andan həyata keçirilməsi mümkün olan bütün hüquqlarından, o cümlədən, son söz söyləmək hüququndan istifadə edə bilər”.

Üçüncü fəslin “**Məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı hüquqi yardım almaq və müdafiə hüququnun təmin edilməsi prinsipinin rolu**” adlanan dördüncü yarımfəslində qeyd edilir ki, hüquqi yardım almaq, eləcə də, müdafiə olunmaq hüquqları cinayət prosesində təmsilçilik (istər müdafiəçilik, istərsə də nümayəndəlik formasında) institutu ilə əlaqəli olduğu, sonuncunun isə məhkəmə nitqinin realizəsi ilə birbaşa əlaqədə olduğunu nəzərə alaraq, birmənalı şəkildə bildirmək olar ki, hüquqi yardım almaq və müdafiə hüququnun təmin edilməsi prinsipi məhkəmə nitqlərinin realizəsi məsələləri ilə də birbaşa əlaqədərdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik bu və ya digər subyektin məhkəmə çıxışlarında iştirak edib-etməməsi hüququnu bilavasitə iş üzrə onun təmsilçisinin (müdafiəçisinin və ya nümayəndəsinin) iştirak edib-etməməsi ilə bağlamışdır. Belə ki, təqsirləndirilən şəxs yalnız işdə müdafiəçi iştirak etmədiyi halda, eləcə də, zərər çəkmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, mülki iddiaçı və mülki cavabdeh işdə müvafiq olaraq özlərinin nümayəndələri iştirak etmədiyi hallarda nitq söyləmək və replikalar vermək və s. kimi hüquqlara malik olurlar. Bu anlamda, bu və ya digər subyektin hüquqi yardım almaq və müdafiə hüququnun təmin edilməsi dərəcəsi onun təmsilçisinin (nümayəndəsinin və ya müdafiəçisinin) məhkəmə çıxışlarında iştirak etmək hüququnun təmin edilməsi dərəcəsindən birbaşa asılıdır. Məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bəzən məhkəmələrdə zərər çəkmiş şəxsin, xüsusi ittihamçının və s. nümayəndələrinin məhkəmə

çıxışlarında iştirak etmək hüquqları pozulur və bir qayda olaraq, bu hallar yuxarı instansiya məhkəmələri tərəfindən məhz hüquqi yardım almaq hüququnun məhdudlaşdırılması ilə bağlı olan kobud qanun pozuntusu kimi qiymətləndirilir. Hüquqi yardım almaq hüququ kimi, müdafiə hüququ da məhkəmə nitqlərinin realizəsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təqsirləndirilən şəxslə müdafiəçi arasında etimadın olmaması, vahid müdafiə mövqeyinin müzakirə edilərək müəyyəndəşdirilməməsi və müdafiənin keyfiyyətsiz şəkildə həyata keçirildiyi digər hallar, müdafiə hüququnun səmərəliliyinə bütövlükdə xələl gətirməklə yanaşı, məhkəmə nitqinin realizəsinə dair hüquqların da həyata keçirilməsində maneələr yaradır, onu formallaşdırır.

Üçüncü fəslin **“Məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı təqsirsizlik prezumpsiyasının təmin edilməsi”** adlanan beşinci yarım-fəslində qeyd edilir ki, təqsirsizlik prezumpsiyasının ilk tələbi təqsirin qanunla müəyyən edilmiş qaydada sübut edilməsinə və bu barədə məhkəmənin çıxarmış olduğu hökmün qanuni qüvvəyə minməsinə qədər cinayət təqibinə məruz qalmış şəxsin təqsirli hesab edilməsinin yolverilməzliyi ilə bağlıdır. Bu tələb məhkəmə çıxışları və məhkəmə nitqinin digər formalarının realizə edilməsi zamanı (qarşı tərəfin hərəkətlərinə etirazlar edilərkən, replika söyləyərkən və s.) nitq söyləyən proses iştirakçıları üçün təqsirləndirilən şəxsə münasibətin xarakterini müəyyən edir, çıxış və digər nitqlərdə təqsirləndirilən şəxsə bir cinayətkar kimi müraciət edilməsinin, onun ünvanına neqativ sözlər deyilməsinin qarşısını alır. Təqsirsizlik prezumpsiyasının növbəti müddəasına görə, kim ittiham edirsə, ittihamı o da sübut etməlidir. Məhkəmə nitqlərinin realizə üçün bu tələbin əhəmiyyəti ondadır ki, o, ilk növbədə, təqsirləndirilən şəxsi, eləcə də, ümumiyyətlə, müdafiə tərəfini məhkəmədə öz mövqelərini müdafiə etmək üçün nitqlər – çıxışlar, replikalar, etirazlar və s. söyləmək öhdəliyindən tam olaraq azad edir, məhkəmə nitqinin müxtəlif formalarda realizə edilməsi şəklinə mövqe nümayişini və ya mövqe müdafiəsini müdafiə tərəfinin birmənalı olaraq hüququna çevirir. İttihamın sübut edilməsi vəzifəsinin ittiham tərəfinin üzərinə düşməsi, həm də ittiham tərəfi subyektlərinin məhkəmə nitqlərinin xarakterini müəyyən edir. Bu zaman təqsirsizlik prezumpsiyasının üçüncü tələbi – *indudio pro reo* qaydası atkuallaşır. Bu tələbin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, aydınlaşdırılmaş və aradan qaldırılmamış şübhənin aydınlaşdırılması və ya aradan qaldırılması mümkün olmamışdırsa (başqa sözlə, ağılabatan şübhələr aradan qaldırılmamışdırsa), həmin şübhə təqib olunan şəxsin xeyrinə şəhr edilməlidir. Bu tələbin məhkəmə nitqlərinin realizəsi

baxımından əhəmiyyəti ondadır ki, o, ittiham tərəfindən çıxış edən subyektlərin öz nitqlərində istinad edə biləcəkləri fakt və sübutların dəqiq meyarını müəyyən edir – bu fakt və sübutlar şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr yaratmamalıdır. Bundan başqa, həmin qayda müdafiə tərəfi subyektlərinin də məhkəmə nitqlərinin qurulması zamanı əsas istiqamətverici amil kimi çıxış edə bilər. Bu qayda müdafiə tərəfinə imkan verir ki, şəxsin təqsirlililiyinin təkzib edilməsi üçün yeni və müstəqil arqumentlər axtarılsın, ittiham tərəfinin nitqlərinin dəqiq təhlili hesabına, həmin nitqdə istinad edilmiş sübutlarla bağlı əsaslı şübhələri müəyyən etsin, yaxud həmin hallara dair əsaslı şübhələrin qaldığına dair məhkəmədə inam yaratsın. Həll edilməmiş şübhələrin təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə şərh edilməsi qaydası, çox zaman müdafiə taktikasının əsasını təşkil edən elementlərdən biri kimi çıxış edir. Etiraf etmək lazımdır ki, müstəqil əks-sübutların axtarışı, onların məhkəməyə təqdim edilməsi ilə müqayisədə, ittiham tərəfinin əldə etdiyi sübutların təhlili hesabına onlara, xüsusilə də, iş üzrə toplanmış yanakı sübutlara şübhə yaratmaq daha asandır.

Üçüncü fəslin **“Məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı çəkişmənin təmin edilməsi”** adlanan altıncı yarım-fəslində qeyd edilir ki, məhkəmə nitqlərinin realizəsi baxımından çəkişmə prinsipinin cinayət prosesinə mübahisə və müzakirə xarakteri verməsinin əhəmiyyəti ondadır ki, bu zaman bərabər hüquqi imkanlara malik olan ittiham və müdafiə tərəfi həyata keçirdiyi funksiyanın məzmunundan asılı olaraq, həm qarşı tərəfin irəli sürdüyü tezis və arqumentləri mübahisələndirə bilər, həm də öz maraqları ilə ziddiyyət təşkil etməyən məsələlərə dair qarşı tərəflə birlikdə müzakirələrdə iştirak edə bilər. Geniş mənada məhkəmə nitqi təkcə çıxışlar, replikalar, son söz və s. nitqlər kimi deyil, həm də mühakimə icraatının bütün gedişatı ərzində subyektin konkret məsələyə dair mövqeyinin ifadəsi vasitəsi kimi çıxış edir. Bu anlamda, çəkişmə prinsipi cinayət mühakimə icraatında iştirak edən subyektin şifahi şəkildə vəsatətlər vermək, şifahi şəkildə etirazlar etmək, cinayət prosesini həyata keçirən orqanın, o cümlədən, məhkəmənin hərəkətlərinə öz etirazını bildirmək, məhkəmə iclasında cinayət prosesinin digər iştirakçılarının verdiyi vəsatətlərə və təkliflərə, habelə, məhkəmə tərəfindən həll edilməli olan məsələlərə dair öz fikrini bildirmək, digər tərəfin qanunsuz hərəkətlərinə öz etirazını bildirmək və s. kimi hüquqlarının mövcudluğunu şərtləndirir və realizəsi təmin edir. Sadalanan bütün hüquqların realizə forması məhkəmə baxışı zamanı tərəfin şifahi şəkildə öz dəlillərinin gətirilməsini ehtiva edir, bu da öz növbəsində, birbaşa şəkildə və geniş mənada məhkəmə nitqinin realizə vasitəsi kimi

çıxış edir. Çəkişmə prinsipi cinayət prosesinə mübahisə və müzakirə əlamətləri verməklə tərəflərə məhkəmə nitqinin müvafiq realizə vasitələrinin verilməli olması tələbini şərtləndirir və cinayət prosesinin çəkişmə prinsipi əsasında qurulması bu imkanların hər iki tərəf arasında bərabər paylaşılmasını nəzərdə tutur. Məhkəmə nitqinin realizəsi ilə əlaqədar olaraq, məhkəmədə ittiham tərəfi ilə müdafiə tərəfinin hüquqi imkanları demək olar ki, eynidir. Doğrudur, iki məsələdə bu bərabərliyin sona qədər gözənilmədiyini demək olar, amma bu qeyri-bərabərlik də şərtidir, çünki cinayət mühakimə icraatının öz xarakteri və spesifikliyi ilə şərtlənmişdir. Burada söhbət, dövlət ittihamçısının ittiham aktını elan etməsindən və təqsirləndirilən şəxsin son söz söyləməsindən gedir. Məhkəmə istintaqının başlanmasının hazırda mövcud olan proseduru daxilində ittiham tərəfi subyektləri irəli sürülən ittihamın mahiyyəti və məzmununu elan etməklə şifahi nitq vasitəsilə öz mövqelərini və ittiham tezisini bildirmiş olurlar, qanunvericilikdə müdafiə tərəfi subyektlərinə müdafiə aktı və ya onun analoqu kimi çıxış edən hər hansı bir digər aktın tərtib və elan edilməsi səlahiyyətinin verilməməsi səbəbindən isə, müdafiə tərəfi məhkəmə istintaqının əvvəlindən etibarən ittiham tərəfinin elan etdiyi ittiham tezisinə cavab olaraq hər hansı bir müdafiə tezisi irəli sürmək imkanından məhrum olur. Şərti olaraq, belə demək olar ki, müəyyən mənada bu qeyri-bərabərlik məhkəmə istintaqının sonunda – təqsirləndirilən şəxsə son söz verildikdə kompensasiya edilir. Belə ki, təqsirləndirilən şəxs son söz söyləmək hüququna malik olan yeganə subyektdir. Təqsirləndirilən şəxsin son sözü, məhkəmənin mövqeyinin formalaşmasına təsir göstərmək üçün həqiqətən də əhəmiyyətli və kifayət qədər təsirli bir vasitədir.

Üçüncü fəslin **“Məhkəmə nitqlərinin realizəsi zamanı milli dil prinsipinin təmin edilməsi”** adlanan yeddinci yarım fəslində qeyd edilir ki, məhkəmə nitqləri, ilk növbədə, şifahi nitq vasitəsilə və proses iştirakçılarının dil bilgilərinə məhdudiyət qoyulmadan realizə edilir. Proses iştirakçısının mühakimə icraatı zamanı hansı dildə danışmasına yol verilməsindən onun bu dildən istifadə etməklə çıxış etmək, nitq söyləmək, son söz demək, replikalar etmək və s. hüquqlarından hansı həcmdə istifadə edə bilmə imkanı birbaşa asılılıqdadır.

Həm Konstitusiyada, həm də cinayət-prosessual qanunvericilikdə cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən cinayət prosesi iştirakçısının ana dilində çıxış etmək hüququndan bəhs olunur. Bu zaman sual yaranır ki, məyər şəxs cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilmirsə, o, yalnız ana dilindəmi çıxış edə bilər? Əgər cinayət mühakimə icraatının

aparıldığı dili bilməyən şəxs yaxşı bildiyi hər hansı başqa bir dildə çıxış etmək istəyərsə, bunun qarşısı alınmalıdır mı? Çox maraqlıdır ki, cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin bir sıra digər hüquqlarının təminatı üçün qanunvericilik cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dilə iki alternativ dil nəzərdə tutur – 1) şəxsin ana dili və ya 2) onun bildiyi başqa dil (CPM-in 26.4-cü, 90.7.11-ci, CPM-in 91.5.11-ci, 303.3.7-ci, 356.3-cü və s. maddələri). CPM-ə əsasən, əksər prosessual hüquqların realizəsi zamanı cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxs bu dilə alternativ olaraq ya ana dilindən, ya da bildiyi başqa dildən istifadə edir, lakin məhkəmədə çıxış etmək hüququna gəlincə, qanun yalnız cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxsin məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququndan bəhs edir. Fikrimizcə, qanunverici orqanın birinci yanaşması cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxsin məhkəmədə çıxış etmək hüququnun realizəsi zamanı da tətbiq edilməlidir və bu məqsədlə təklif edirik ki, CPM-in 26.2.2-ci maddəsi aşağıdakı yeni redaksiyada verilsin: “ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışı zamanı tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək, ibtidai araşdırma qurtardıqdan sonra cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallarla tam tanış olmaq, məhkəmədə ana dilində və ya bildiyi başqa dildə çıxış etmək”.

Üçüncü fəslin **“Cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi prinsipi ilə məhkəmə nitqlərinin qarşılıqlı əlaqəsi”** adlanan səkkizinci yarım fəslə, öz növbəsində, iki bənddən ibarətdir: **“Azərbaycan Respublikasında andlılar məhkəməsinin ləğvi”** və **“İctimai ittihamçı”** və **“İctimai müdafiəçi”** institutlarının bərpası **cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi prinsipinin yeni realizə vasitəsi kimi”**.

Nəzərdən keçirilən yarım fəsildə vurğulanır ki, andlılar məhkəməsindən imtina edilməsi cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi kimi bir prinsipdən də imtina edilməsinə səbəb olmamalıdır, sadəcə olaraq, bu prinsipin realizə edilməsi üçün yeni vasitələr tətbiq edilməlidir. Bu məqsədlə iki forma təklif edilir. Birinci forma kimi təklif olunur ki, xalq arasında xüsusi nüfuzla, etibara və hörmətə malik olan, işdə şəxsi marağı olmayan xalq nümayəndələrinin (elm, incəsənət, ictimai xadimlər və s.) öz arzuları ilə məhkəmənin hazırlıq iclasında qəbul edilən qərarla məhkəmə baxışında peşəkar vəkillə yanaşı müdafiəçi kimi iştirak etmək imkanı qanunvericilik qaydasında təsbit edilsin. Bundan əlavə, müəllif hesab edir ki, cinayət mühakimə icraatının

yaxın keçmişindən bəlli olan ictimai ittihamçı və ictimai müdafiəçi institutlarının müasir cinayət mühakimə icraatı sisteminə uyğun gələn yenilənmiş məzmununda bərpa edilməsi qeyd edilən prinsipin təmin edilməsi üçün ideal vasitə kimi çıxış edə bilər və dissertasiyada bu institutun işlək hala gəlməsinin cinayət prosesinin bərpaedici funksiyasının təmin edilməsinə xidmət etməsi də əsaslandırılır və AR CPM-ə aşağıdakı redaksiyada yeni maddənin əlavə edilməsi təklif edilir:

“Maddə 316-1. Məhkəmə baxışında ictimai ittihamçının və ictimai müdafiəçinin iştirakı

316-1.1. İctimai təşkilatın və əmək kollektivlərinin nümayəndəsi həmin təşkilatın ümumi yığıncağında qəbul edilən qərar əsasında məhkəmənin hazırlıq iclasında qəbul edilən qərarla məhkəmə baxışında ictimai ittihamçı və ya ictimai müdafiəçi kimi iştirak edə bilər.

316-1.2. İctimai ittihamçılar və ictimai müdafiəçilər məhkəmə baxışı zamanı bütün məhkəmə iclaslarında iştirak etməyə, işin materialları ilə tanış olmağa, çıxışa hazırlaşmaq üçün məhkəmənin tənəffüs elan etməsi haqqında vəsatət verməyə haqlıdırlar.

316-1.3. İctimai ittihamçılar və ictimai müdafiəçilər məhkəmə iclasında sədrlik edən bütün göstərişlərini və icra məmurunun onlara əsaslanan tələblərini yerinə yetirmək, məhkəmə iclası zamanı sakitliyə və təmizliyə riayət etmək, yerlərindən qalxmamaq və məhkəmə iclası zalında gəzməmək, yalnız məhkəmə iclasında sədrlik edən icazəsi ilə danışmaq və vəsatətlər qaldırmaq, məhkəmə iclasında sədrlik edən müraciət etdikdə qalxmaq və yalnız onun icazəsi ilə əyləşmək, məhkəməyə “hörmətli məhkəmə”, hakimə isə “hörmətli hakim” sözləri ilə müraciət etmək, məhkəmə iclasında çıxış edən şəxslərin çıxışını kəsməmək, şərh etməmək və ya onların ünvanına atmacalar atmamaq, təhqiredici və nalayiq ifadə və hərəkətlərdən çəkinmək vəzifələri daşıyırlar.

316-1.4. İctimai ittihamçılar və ictimai müdafiəçilər bu Məcəllənin 339-340-cı maddələrində müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə çıxışlarında iştirak edirlər”.

IV Fəsil “Cinayət mühakimə icraatında ittiham nitqinin nəzəri və təcrübi məsələləri” adlanır və özündə üç yarımfəslə birləşdirir.

Dördüncü fəslin **“İttiham nitqinin anlayışı, cinayət mühakimə icraatında prosesual əhəmiyyəti və subyektlərinin dairəsi”** adlanan birinci yarımfəslində qeyd edilir ki, geniş mənada ittiham nitqi dedikdə, məhkəmə baxışında iştirak edən ittiham tərəfi subyektlərinin öz mövqelərini müdafiə etmək və ittiham funksiyasından irəli gələn hüquq və vəzifələrin

realizə edilməsi məqsədi ilə söylədiyi bütün nitq növləri, yəni həm giriş nitqi, həm məhkəmə çıxışları, həm replikalar, həm məhkəmədə həll edilən aralıq məsələlərə dair fikir bildirərkən söylədikləri nitqlər və etdikləri çıxışlar başa düşülür, dam mənada isə, ittiham nitqi məhkəmə istintaqından sonra həyata keçirilən məhkəmə çıxışlarında ittiham tərəfi subyektləri tərəfindən söylənilən yekun nitq başa düşülür.

İttiham nitqinin cinayət mühakimə icraatında prosessual əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, məhkəmə ittiham funksiyasının realizə vasitələrindən biri kimi çıxış edir və bununla da, cinayət prosessual ittiham funksiyasının məqsədlərinə nail olmada səmərəli vasitə kimi iştirak edir.

Dövlət ittihamçısının giriş, yekun nitqi, replika söyləmək və çıxış etmək hüququ AR CPM-in 84.6.10-cu maddəsində təsbit edilmiş və həmin normada dövlət ittihamçısının öz mövqeyini ifadə etmə formaları məhkəmə instansiyaları üzrə təsnifləşdirilmiş olsa da, bu normanın formulə edilməsində natamamlıq vardır. Cinayət mühakimə icraatının mərhələləri sırasında məhkəmələrin hökm və ya qərarlarına əlavə kassasiya qaydasında yenidən baxılması mərhələsi də vardır. Bu mərhələdə dövlət ittihamçısı qismində Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru çıxış edir və əlavə kassasiya qaydasında protestə (o cümlədən, təqdimat və şikayətə) Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu tərəfindən baxılması zamanı o da çıxış etmək hüquqa malik olur. Belə ki, AR CPM-in 427.3.7-ci maddəsinə görə, əlavə kassasiya qaydasında təqdimat, protest və ya şikayətə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun iclasında baxılarkən əlavə kassasiya qaydasında təqdimat, protest və ya şikayət vermək hüququ olan şəxslər növbə ilə çıxış edir və müvafiq olaraq verilmiş təqdimat, protest və ya şikayəti müdafiə etdiklərinin və ya onlara qarşı etiraz etmələrinin dəlil və əsaslarını şərh edirlər. Odur ki, AR CPM-in 84.6.10-cu maddəsinin təkmilləşdirilmiş aşağıdakı redaksiyası təklif edilir: “84.6.10. birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrində giriş, yekun nitqi və replika söyləmək, kassasiya və əlavə kassasiya instansiyası məhkəmələrində isə baxılan məsələ üzrə çıxış etmək”.

Dördüncü fəslin “**İttiham nitqinin nümunəvi parametrləri**” adlanan ikinci yarım fəslində məhkəmə nitqinə münasibətdə parametr kateqoriyası özündə kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı məzmun göstəricilərini də ehtiva edən təzahür kimi müəyyən edilmişdir. Məhkəmə nitqlərinin parametrləri, bir qayda olaraq, subyektiv xarakterlidir, çünki onların məzmunu və müddəti, qanunun normaları ilə imperativ şəkildə müəyyən edilmir və nitq subyektinin mülahizələrindən asılıdır. Lakin geniş mənada məhkəmə nitqi

parametrlərinin subyektivlik xassəsi mütləq səciyyə daşımır, çünki bəzi məhkəmə nitqi növlərinin məzmununa dair göstərişlər qanunla birbaşa nəzərdə tutulur. Bu cür məhkəmə nitqlərinə, əsasən, giriş nitqləri aiddir. Eləcə də, yekun məhkəmə nitqlərinə münasibətdə bildirmək olar ki, onların müddət və məzmunu qanunla müəyyən edilməsə də, onların cavab verməli olduğu bir sıra meyarlar, xüsusilə də, yalnız məhkəmə istintaqında tədqiq edilmiş sübutlara əsaslanmalı olmaları, yalnız cinayət təqibinə aid olan hallara münasibət bildirmələrinə yol verilməsi və s. kimi meyarlar qanunla müəyyən edilir. Məhkəmə nitqlərinin qanunla nəzərdə tutulmamış meyar və parametrlərinin müəyyən edilməsi tamamilə şərti xarakter daşıyır və bu parametrlərin sistemləşdirilməsi yalnız onlardan daha səmərəlilərinin müəyyən edilərək nümunəvi formaların işlənilib-hazırlanmasına xidmət edir.

Dördüncü fəslin **“İttham nitqinin kriminalistik cəhətləri”** adlanan üçüncü yarım fəsləli ittham nitqlərinin struktur və ifadə üsullarının kriminalistik aspektlərinə, taktiki cəhətlərinə, ritorikasına və digər bu kimi məsələlərə həsr olunmuşdur. Milli kriminalistik ədəbiyyatda kriminalistika elminə, bir qayda olaraq, cinayətlərin ibtidai istintaqını taktiki üsul və metodlarla, eləcə də, kriminalistik texnikanın tətbiqi xüsusiyyətləri ilə bağlı təlimat xarakterli biliklərlə təmin edən elm sahəsi kimi baxılır. Milli kriminalistik ədəbiyyatda ayrı-ayrı cinayətlərə dair ibtidai istintaqın həm taktiki, həm də metodik məsələləri geniş və uğurlu şəkildə izah edilmiş olsa da, Azərbaycanda çap olunmuş Kriminalistika dərsləklərinin heç birində dövlət itthamının taktiki və metodiki məsələlərinə yer verilməmişdir. Bununla belə, hüquq ədəbiyyatının öyrənilməsi göstərir ki, müasir dövrdə müəlliflər təkcə ibtidai istintaqa münasibətdə deyil, həm də dövlət itthamının müdafiə edilməsi üzrə fəaliyyətə münasibətdə kriminalistik tədqiqatlar aparır, dövlət itthamının müdafiə edilməsi fəaliyyətinin həm bütövlükdə metodiki, həm də onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin (məsələn, təqsirləndirilən şəxslərin dövlət itthamçısı tərəfindən dindirilməsinin) taktiki məsələlərinə toxunurlar.

İttham nitqinin taktikasından bəhs edilərkən, ittham nitqi hüquqi mövqə nümayişi və hüquqi mövqenin əsaslandırılması vasitəsi, eləcə də, cinayət prosesinin qarşı tərəfinə və məhkəməyə, daha dəqiq desək, cinayət prosesinin qarşı tərəfində ittihama qarşı fəaliyyət göstərməyin mənasız olmasında inamın yaradılması, məhkəmədə isə daxili inamın formalaşmasına qanunla yol verilən təsir vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. İttham nitqinin taktikasından bəhs edilərkən, məhkəmədə itthamın müdafiə edilməsi fəaliyyətinə kriminalistik fəaliyyətin bir növü kimi yanaşılır və bu

zaman ittiham nitqinə kriminalistik fəaliyyətin taktiki yanaşma və taktiki vasitələrlə təminat tələb edən bütün növlərinə aid olan həm ümumi nəzəri müddəalar, həm də təcrübi tövsiyələr tətbiq edilir. İttiham nitqinin taktikası ittiham nitqinin səmərəliliyini və təsirliliyi təmin edən təcrübi üsulların, fənlərin və metodların sistemini ehtiva edir.

İttiham nitqinin metodikası, əsasən, dövlət ittihamının müdafiə edilməsinin xüsusi kriminalistik metodikası tərəfindən diqtə olunur. Xüsusi kriminalistik metodikanın kriminalistik xarakterli fəaliyyət üçün əhəmiyyəti ondadır ki, o, həm hər bir növ cinayət üzrə ibtidai istintaqın və məhkəmə ittihamın (dövlət ittihamının) müdafiə edilməsinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir, həm də ayrı-ayrı növ cinayətlər üzrə istintaq və ittihamın müdafiəsi üzrə fəaliyyətin oxşar və ortaq cəhətlərini aşkara çıxarır.

Xüsusi kriminalistik metodika özünəməxsus quruluşa malikdir və milli kriminalistik ədəbiyyatda, ənənəvi olaraq, xüsusi kriminalistik metodikadan yalnız cinayətlərin ibtidai istintaqına münasibətdə bəhs edildiyi üçün onun quruluşuna da bu kontekstdən baxılmışdır. Halbuki, cinayətin ibtidai istintaqı və istintaq zamanı formulə edilmiş ittihamın məhkəmədə müdafiə edilməsi vahid cinayət təqibi üzrə fəaliyyətin sadəcə cinayət prosesinin mərhələlərinə görə bir-birindən ayrılan hissələridir. Başqa sözlə, hər bir cinayətin məhkəməyədək icraatda xüsusi istintaq metodikası olduğu kimi, həmin cinayətin istintaqı zamanı formulə edilmiş ittihamın məhkəmə müdafiə edilməsinin də xüsusi kriminalistik metodikası olmalıdır.

Dövlət ittihamının xüsusi kriminalistik metodikasının quruluşuna dair müzakirə və mübahisələrə qoşulmadan müasir ədəbiyyatın ümumiləşdirilməsi yolu ilə aşağıdakı qənaətə gəlirik ki, ittihamın məhkəmədə müdafiə edilməsinin xüsusi kriminalistik metodikasının quruluşuna aşağıdakıların aid edilməsi məqsədəuyğundur: məhkəmə araşdırması predmeti olan cinayətin (cinayətlərin) kriminalistik xarakteristikası; məhkəmə araşdırması predmeti olan cinayət üzrə ümumi və xüsusi sübutetmə predmeti; ittihamın müdafiə edilməsinin, ittihamdan tam və ya qismən imtina edilməsinin, əməlin tövsifində dəyişiklik edilməsinin planlaşdırılması; məhkəmə istintaqında sübutların tədqiq edilməsi (məhkəmə istintaqının hərəkətləri); məhkəmə istintaqının yekunlaşdırılması, nitqlə çıxış etmə; profilaktik və tərbiyəvi fəaliyyət.

V Fəsil “Cinayət mühakimə icraatında müdafiə nitqinin nəzəri və təcrübi məsələləri” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir.

Beşinci fəslin **“Müdafiə nitqinin (təqsirləndirilən şəxsin son sözü-nün) anlayışı, prosesual əhəmiyyəti və subyektlərinin dairəsi”** adlanan

birinci yarımfəslində cinayət mühakimə icraatında müdafiə nitqi ilə bağlı əsas məsələlər təhlil olunmuşdur. Geniş mənada müdafiə nitqi dedikdə, məhkəmə baxışında iştirak edən müdafiə tərəfi subyektlərinin öz mövqelərini müdafiə etmək və müdafiə funksiyasından irəli gələn hüquq və vəzifələrin realizə edilməsi məqsədi ilə söylədiyi bütün nitq növləri, yəni həm giriş nitqi, həm məhkəmə çıxışları, həm replikalar, həm məhkəmədə həll edilən aralıq məsələlərə dair fikir bildirərkən söylədikləri nitqlər və etdikləri çıxışlar başa düşülür, dar mənada isə, müdafiə nitqi məhkəmə istintaqından sonra həyata keçirilən məhkəmə çıxışlarında müdafiə tərəfi subyektləri tərəfindən söylənilən yekun nitq, eləcə də, təqsirləndirilən şəxsin son sözü başa düşülür.

Müdafiə nitqinin cinayət mühakimə icraatındakı prosessual əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, o, müdafiə funksiyasının realizə edilməsi və müdafiə fəaliyyətinin məqsədlərinə nail olma vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Müdafiə nitqi, ilk növbədə, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın təkzibi və ya yüngülləşdirilməsinə yönəlmişdir, odur ki, belə nitqin məzmununda irəli sürülmüş ittiham tam və ya qismən inkar edilməlidir. İttihamın təkzib edilməsinə yönəlmiş müdafiə nitqi müdafiə tərəfini müəyyən qədər aktiv olmağa sövq edir, lakin nəzərə alınmalıdır ki, müdafiə tərəfinin təkzibedici müdafiə nitqi ilə çıxış etmək istəyi heç bir halda sübutetmə vəzifəsinin (*onus probandi*) müdafiə tərəfinin üzərinə qoyulması ilə nəticələnməməlidir. Məhkəmədə irəli sürülmüş ittihamın yüngülləşdirilməsi özündə həm əməlin cinayət qanununun bir maddəsindən daha az cəza nəzərdə tutan, yaxud əməli daha az ictimai təhlükəli hesab edən digər maddəsinə tövsif edilməsini, həm cinayət qanununun eyni bir maddəsi daxilində bir bənddən daha az cəza nəzərdə tutan, yaxud əməli daha az ictimai təhlükəli hesab edən digər bəndinə tövsif edilməsini, həm də, təqsirləndirilən şəxsə istinad edilən əməllərdən ayrı-ayrı halların və epozodların çıxarılmasını ehtiva edə bilər. İttihamın yüngülləşdirilməsi istiqamətində müdafiə nitqi söylənilərkən, təqsirləndirilən şəxsin ümumiyyətlə təqsirli olub-olmaması deyil, təqsirləndirilən şəxsə istinad edilən cinayət əməlinin hüquqi tövsifi mübahisələndirilir.

Müdafiə nitqinin məqsədləri sırasında təqsirləndirilən şəxsə məhkəmə tərəfindən təyin ediləcək cəzanın yüngülləşdirilməsinə, daha doğrusu, təqsirləndirilən şəxsə daha yüngül cəzanın təyin edilməsinə nail olmanı da göstərmək lazımdır. Müdafiə nitqinin bu məqsədlə realizə edildiyi hallarda müdafiə nitqi subyektinin daha çox istinad etdiyi hüquq institutu “cəzanı

yüngülləşdirən hallar” institutudur. AR CM-in 59.2-ci maddəsi müdafiə tərəfinə cəzanın yüngülləşdirilməsinə nail olmaq üçün geniş imkanlar verir, çünki, AR CM-in 59.2-ci maddəsinə əsasən, cəza təyin edilərkən cinayət qanununda bilavasitə göstərilməmiş başqa hallar da cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərə alın bilər.

Son söz söyləmək təqsirləndirilən şəxsə bir hüquq, yəni davranış imkanı kimi verilmişdir, bu səbəbdən təqsirləndirilən şəxs son söz söyləməyə məcbur edilə bilməz, eləcə də, özü üçün heç bir mənfə nəticiyə səbəb olmadan son söz söyləməkdən imtina edə bilər. Təqsirləndirilən şəxsin son söz söyləməkdən imtina etməsi onun özünü təqsirli bilməsi kimi şərh oluna bilər.

Beşinci fəslin **“Müdafiə nitqinin kriminalistik cəhətləri və nümunəvi parametrləri”** adlanan ikinci yarım fəslində qeyd edilir ki, müdafiə nitqinin taktikasından bəhs edilərkən, müdafiə nitqi hüquqi mövqə nümayişi və hüquqi mövqenin əsaslandırılması vasitəsi, eləcə də, cinayət prosesinin qarşı tərəfinə və məhkəməyə qanunla yol verilən təsir vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Müdafiə nitqinin taktikasından bəhs edilərkən, məhkəmədə müdafiə fəaliyyətinə kriminalistik fəaliyyətin bir növü kimi yanaşılmalı və bu zaman müdafiə nitqinə kriminalistik fəaliyyətin taktiki yanaşma və taktiki vasitələrlə təminat tələb edən bütün növlərinə aid olan həm ümumi nəzəri müddəalar, həm də təcrübi tövsiyələr tətbiq edilməlidir. Müdafiə nitqinin taktikası bu nitqin səmərəliliyini və təsirliliyi təmin edən təcrübi üsulların, fənlərin və metodların sistemindən ibarətdir.

Kriminalistik metodika haqqında təlimə əsasən, cinayətlər qəsd obyektlərinə, motivinə və s. nöqteyi-nəzərdən bir-birindən fərqləndiyi kimi onların metodoloji və məntiqi araşdırılması metodikalarının da müxtəlif olması nəzərə alınmalıdır. Eyni növ cinayətlərin törədilməsi üsullarından, yerindən, vaxtından və s. asılı olaraq, araşdırması da müxtəlif üsul və metodlarla aparılır. Bu fikirlərin müdafiə nitqi metodikasına da şamil edilməsini mümkün sayırıq, çünki cinayətlər fərdi olduğu və hər bir cinayət digərindən fərqli olduğu üçün, onların araşdırma metodikalarının bir-birindən fərqləndiyi kimi, onlar üzrə müdafiə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi metodikası da, həmçinin, müdafiə nitqlərinin metodikası da bir-birindən fərqləndirilməlidir.

Təcrübənin və hüquq ədəbiyyatında bildirilmiş fikirlərin ümumiləşdirilməsi nəticəsində məhkəmələrdə söylənilən bütün müdafiə nitqlərinin üç əsas istiqamətini fərqləndirmək mümkündür və bu istiqamətlərdən asılı olaraq, müdafiə nitqinin təsviri-əsaslandırıcı hissəsində toxunulan

məsələlərin dairəsi dəyişir. Müdafiə nitqinin şərti, nümunəvi parametrlərinə dair müəllif modeli işə əlavə edilmişdir.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində tədqiqatın yekun müddəaları, nəticə, təklif və tövsiyələri üç qrupda sistemləşdirilmişdir: 1) nəzəri əhəmiyyət kəsb edən məsələlər üzrə; 2) cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üzrə; 3) təcrübi işin səmərəlilişdirilməsi üzrə.

“**Ədəbiyyat siyahısı**”nda tədqiqat zamanı istinad olunmuş qanunvericilik aktları, məhkəmə təcrübəsi materialları, milli və xarici hüquq ədəbiyyatı, o cümlədən, rus, ingilis, ərəb, türk dillərində olan 230-dan artıq mənbə əlifba sırasında yerləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın “**əlavələr**”ində müəllifin əsas təkliflər üzrə hüquq ictimaiyyəti arasında apardığı rəy sorğularının nəticələri, o cümlədən, müdafiə nitqinin şərti, nümunəvi parametrlərinə dair müəllif modeli və ittiham nitqinin şərti, nümunəvi parametrlərinə dair müəllif modeli əks etdirilmişdir.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri dərc edilmişdir:

1. Problems of the supervision to the examination and primitive interrogation carried out on criminal cast of the public prosecutor connected with the beginning of criminal case. Məqalə. // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı Dövlət Universiteti. Bakı-2009, №1(17), s. 236-241.
2. Məhkəmə nitq mədəniyyəti. Monoqrafiya. // Bakı Dövlət Universiteti. Bakı-2009, 112 s.
3. Особенности прокурорского надзора в Азербайджанской Республике. Çap // Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Bakı Dövlət Universiteti. Bakı-2009(14 may), s. 48-55
4. Natiqlik məharəti əsaslarının mənimsənilməsində məhkəmə natiqinin ümumi və peşəkar mədəniyyətinin əhəmiyyəti. Məqalə. // Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Bakı Dövlət Universiteti. Bakı-2009, s. 26-33.
5. Роль прокурорского надзора в уголовном судопроизводстве Азербайджанской Республики. «Вестник» Центра исследований проблем терроризма. Ставрополь-2009, №3(21), стр. 105-110
6. Natiqlik məharəti əsaslarının mənimsənilməsində məhkəmə natiqinin ümumi və peşəkar mədəniyyətin əhəmiyyəti. Tezis. Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi Konfransın materialları. Bakı, 2009, səh 236-238

7. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 2010, 212 s.
8. Обвинительная речь – как важнейший элемент уголовного судопроизводства. Мəqələ. // Издательство «Тезаурус». «Право; теория и практика». М., 2010, № 2-3, səh. 59-61
9. Məhkəmə natiqinin ümumi və peşəkar mədəniyyətinin əhəmiyyəti. Məqələ. // «Qanun» jurnalı № 4 (192)-2010. səh. 95-100
10. Hüquq mədəniyyəti və əxlaq. Tezis. // Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci il dönümünə həsr olunmuş X elmi-praktiki Konfransın materialları. Bakı, 2010, (14-15 may).
11. Məhkəmə nitqi açıq nitqin növü kimi. Məqələ. // Bakı Universiteti xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, № 4, 2010. Səh.40-47
12. Məhkəmə nitqinin effektivliyi. Tezis. // Bakı Dövlət Universitetinin təşkil etdiyi Azərbaycan xalqının Ümummillə Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci il dönümünə həsr olunmuş «Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri» mövzusunda 11-ci Respublika elmi-praktik konfransının materialları. 11-12 may. Bakı, 2011, 2 cild. səh.155-157
13. Искусство убеждать и воздействовать в суде. Мəqələ. // Международная научно-практическая конференция. Новосибирск, октябрь, 2011. Səh. 198-202
14. Судебная аудитория и общение с ней. Мəqələ. // III Международная заочная научно-практическая конференция «Социально-гуманитарные и юридические науки: современные тренды в изменяющемся мире». Краснодар, 30 сентября 2011 г. Səh.216-218.
15. Cinayət işləri üzrə prokurorun nitqinin anlayışı və əhəmiyyəti. Məqələ. Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminalologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi, №55, Bakı, 2011, s. 197-201
16. Birinci instansiya məhkəməsində dövlət ittihamçısının çıxışının xüsusiyyətləri. Məqələ. // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri (elmi-analitik və praktiki jurnal). Bakı, №3(27), 2011, Səh.105-109
17. Prokurorun nitqinin anlayışı, əhəmiyyəti və məzmunu. Məqələ. // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri (elmi-analitik və praktiki jurnal). Bakı, №2(26), 2011, Səh.110-113
18. «Hüquq mühafizə orqanları» fənni üzrə kurs və diplom işlərinin yerinə yetirilməsinə dair metodik vəsait (qiyabi şöbə üçün) Metodik vəsait. Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2012. 145 səh.
19. «Hüquq mühafizə orqanları» fənni üzrə (əyani şöbə üçün). Metodik

- vəsait. Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2012. 124 səh.
- 20.«Hüquq mühafizə orqanları» fənni üzrə (qiyabi şöbə üçün). Proqram. Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2012. 50 səh
  - 21.«Hüquq mühafizə orqanları» fənni üzrə (əyani şöbə üçün). Proqram. Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2012, 76 səh.
  - 22.«Правоохранительные органы» 100 ответов на 100 вопросов. Dərs vəsaiti. Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2012, 112 səh.
  - 23.Kriminal aləm: təsvir və ifadə vasitələri. Dərs vəsaiti. Bakı, Universitet nəşriyyatı, 2012. 188 s.
  - 24.Məhkəmə auditoriyası və onunla ünsiyyət. Məqalə. // «Hüquq elminin müasir problemləri» II elmi-nəzəri Konfransın materialları. Bakı, «Təknur» nəşriyyatı, 2012. səh. 92-95
  - 25.«Становление и развитие профсоюзного движения в Европе» // «Право: теория и практика» объединенный научный журнал. Издательство «Гезарус», № 1/3 (150-152), М., 2012. səh.42-50
  - 26.Судебная речь как вид открытой речи. Məqalə. // Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu il dönümünə həsr olunmuş «Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri» mövzusunda 12-ci Respublika elmi-praktik konfransının materialları.10-11 may. Bakı, 2012-ci il. Səh.268-274
  - 27.Sübutların toplanması, yoxlanması və qiymətləndirilməsi üsulları. Məqalə. // Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu il dönümünə həsr olunmuş «Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri» mövzusunda 12-ci Respublika elmi-praktik konfransının materialları.10-11 may. Bakı, 2012-ci il. Səh. 274-277
  - 28.Проблемы общения с судебной аудиторией. Məqalə. // «Вектор науки», ежеквартальный научный журнал Тольятинского государственного Университета. Т., 2012, № 3 (10). səh.31-34
  - 29.Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti. Dərs vəsaiti. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013. 504 s.
  - 30.Məhkəmə nitqinə hazırlıq və nitqin planlaşdırılması. Məqalə. // Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış. Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri (elmi əsərlər məcmuəsi, №58). Bakı, 2013, səh. 114-121.
  - 31.Prokurorun nitqinin anlayışı və əhəmiyyəti. Tezis. // 10 dekabr Beynəlxalq İnsan Hüquqları gününə həsr edilmiş Beynəlxalq elmi-praktik konfrans (13-14 dekabr 2012-ci il) Qloballaşma dövründə insan hüquqları və milli sistemləri. Bakı, 2013, Səh. 583-585.

- 32.Эффективность судебной речи. Тезис. // Право: теория и практика, Москва, 2013, №1-2 (159-160), сәh. 19-21 (hәmmüәllif: Mәmmәdosv A.S.)
- 33.Mәhkәmәdә dövlәt ittihamçısının çığışının xüsusiyyәtlәri. Mәqalә. // Mәhkәmә ekspertizası, kriminalistika vә kriminologiyanın aktual mәsәlәlәri, Bakı, 2013, №59, sәh.144-153
- 34.Mәhkәmә nitqindә мәntiqi vә psixoloji durğular. Mәqalә. // Mәhkәmә ekspertizası, kriminalistika vә kriminologiyanın aktual mәsәlәlәri, Bakı, 2013, №59, Sәh.167-173.
- 35.Nitq мәdәniyyәtinin tarixi. Siseron, Sokrat, Demosfen. Mәqalә.// Bakı Universiteti xәbәrlәri. Sosial-siyasi elmlәр seriyası, № 3, 2013. Sәh. 73-85
- 36.Sübutların qiymәtlәndirilmәsindә yazılı nitqin әhәmiyyәti. Mәqalә. // Nәqliyyat hüququ, Elmi-nәzәri, tәcrübi j., Bakı, 2014, №2, sәh.139-148.
- 37.Mәhkәmә nitq vә mübahisәlәр мәdәniyyәti. Dәrs vәsaiti. Bakı, «Zәrdabi LTD» MMC, 2014, 520 s.
- 38.Xocalı soyqırımı beynәlxalq cinayәtdir. Mәqalә. // Beynәlxalq hüquq vә integrasiya problemlәri (elmi-analitik vә praktiki jurnal), №1(37), 2014. Xüsusi buraxılış, Sәh. 142-146
- 39.Mәhkәmә nitq vә mübahisәlәр мәdәniyyәti. Proqram. // Bakı, «Bakı Universiteti» nәşriyyatı, 2014, 26 s.
- 40.Культура судебной речи и споров. Proqram. // Bakı, «Bakı Universiteti» nәşriyyatı, 2014, 30 s.
- 41.Mәhkәmә nitqlәrinin realizәsi zamani tәqsirsizlik prezumpsiyasının tәmin edilmәsi mәsәlәlәri. Mәqalә. // AMEA, Fәlsәfә vә Hüquq İnstitutu, Qafqaz Universiteti, Mәlikşah Universiteti (Türkiyә), Zirvә Universiteti (Türkiyә) Azərbaycan daxili İşlәр Nazirliyi Polis Akademiyası // Azərbaycanda hüquqi dövlәt quruculuğunun aktual problemlәri fәlsәfi, sosioloji vә hüquqi tәhlil vә proqnozlaşdırma. II Beynәlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, “Tәknur”, 2014, s.251-255.
- 42.Çәkişmә prinsipinin mәhkәmә nitqlәrinә tәsiri barәdә. Mәqalә. Azərbaycan Respublikası Әdliyyә Nazirliyi Mәhkәmә Ekspertizası Mәrkәzi / Mәhkәmә ekspertizası, kriminalistika vә kriminologiyanın aktual mәsәlәlәri elmi әsәrlәр mәcmuәsi, №62, Bakı, 2014, s.57-63.
- 43.Cinayәt mühakimә icraatında mәhkәmә mәsrәflәri. Mәqalә. Azərbaycan Respublikası Әdliyyә Nazirliyi Mәhkәmә Ekspertizası Mәrkәzi / Mәhkәmә ekspertizası, kriminalistika vә kriminologiyanın aktual

- məsələləri elmi əsərlər məcmuəsi, №62, Bakı, 2014, s.93-97.
- 44.İnterpol terrorçuların beynəlxalq axtarışını əlaqələndirən başlıca orqan kimi və onun əsas fəaliyyət istiqamətləri // Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi / Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri elmi əsərlər məcmuəsi, №62, Bakı, 2014, s.108-114
  - 45.Стили речи судебного оратора // Актуальные проблемы правовой защиты публичных и частных интересов в Российской Федерации и Азербайджанской Республике // Материалы международной научно-практической конференции. М., 2014, с. 85-89
  - 46.Cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin ayrı-ayrı hüquq institutlarının prosesual formasına təsiri xüsusiyyətləri // “Bakı Universitetinin Xəbərləri”, 3, 2014, s.5-13
  - 47.Məhkəmə nitqlərini tənzim edən cinayət-prosessual hüquq normalarının inkişaf tarixi. Məqalə. // Bakı Dövlət Universitetinin 95 illik yubileyinə həsr edilmiş hüquq fakültəsinin gənc alimlərin və magistrantların “Qloballaşma dövrü: Beynəlxalq standartlar və Azərbaycan qanunvericiliyinin müasir problemləri” mövzusunda Elmi-Praktiki konfransın materialları, Bakı, 10-11 fevral 2015, Bakı Universiteti nəşriyyatı, s. 260-265.
  - 48.Məhkəmə təcrübəsində hüquqi yardım almaq və müdafiə hüququnun təmin edilməsi prinsipi ilə məhkəmə çıxışları institutunun qarşılıqlı əlaqəsinə dair // Az.Resp. DİN. Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri. №1-2(13), 2015, s.97-104
  - 49.Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyə görə məhkəmə nitqlərinin prosesual xarakteristikası // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının hüquq elminin və təhsilinin inkişafında rolu” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 5 may 2015-ci il, s.122-127.
  - 50.Cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin anlayışı, əlamətləri və onların müasir sistemi problemi // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri jurnalı, s.110-118
  - 51.İttham nitqinin nümunəvi parametrləri. “Bakı Universitetinin Xəbərləri”, 4, 2014, c.31-45
  - 52.О роли видных ораторов в истории и развитии культуры речи // Республика Казахстан, Ученые записки Академии экономики и права, №2(29), 2015, С.73-79

53. Мцдафия нитгинин анлайышы, процессуал ящямийяти вь субъектлярин даиряси. // *Azərbaycan vəkili, 7-ci buraxılış, Az. Resp. Ədliyyə nazirliyinin 3708 №-si ilə qeydə alınmışdır. Hüquq Mərkəzi, 2015, s.9-14*
54. Понятие приговора // *Международная юридическая научно-практическая Интернет-конференция на тем «Новые векторы развития демократии и институтов государства и права». 10 декабря 2015 г. (Украина). s.185-192*
55. Видь приговора // *Azərbaycan vəkili, 8-ci buraxılış, Az. Resp. Ədliyyə nazirliyinin 3708 №-si ilə qeydə alınmışdır. Hüquq Mərkəzi, 2015*
56. Место апелляционного производства среди других стадий уголовного процесса // *Международная юридическая научно-практическая Интернет-конференция на тему «Новые векторы развития демократии и институтов государства и права». 09 марта 2016 г. (Украина). 2016, с. 146-150*
57. İttham nitqinin anlayışı, cinayət mühakimə icraatında prosesual əhəmiyyəti və subyektlərinin dairəsi // *Azərbayc. Resp. Ədliyyə Nazirliyi. Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi. Xüsusi buraxılış. Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri (elmi əsərlər məcmuəsi), №64, Bakı, 2016, s.69-76*
58. Vergi nəzarəti və onun həyata keçirilməsi formaları // *Azərbayc. Resp. Ədliyyə Nazirliyi. Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi. Xüsusi buraxılış. Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri (elmi əsərlər məcmuəsi), №64, Bakı, 2016, s.269-274*
59. Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti. Proqram. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2016, 28 s.
60. Kriminal aləm: təsvir və ifadə vasitələri. Dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2016, 196 s.
61. Мцдафия нитгинин анлайышы, процессуал ящямийяти // *Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının hüquq elminin və təhsilinin inkişafında rolu” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 2016, c.134-136*
62. İttham nitqlərinin kriminalistik cəhətləri /Məqalə. Az. Resp. DİN Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri. №5, 2017, s.47-57.
63. Sübutlar nəzəriyyəsi elmi biliklər sistemində // *Azərbayc. Resp. Ədliyyə Nazirliyi. Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi. Xüsusi buraxılış. Məhkəmə*

- ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri (elmi əsərlər məcmuəsi), №65, Bakı, 2017, s. 352-357
64. Cinayət prosesində təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinin prosesual statusu məsələsinə dair // Azərb. Resp. Ədliyyə Nazirliyi. Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi. Xüsusi buraxılış. Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri (elmi əsərlər məcmuəsi), №65, Bakı, 2017, s. 347-351
65. Müdafiə nitqinin kriminalistik cəhətləri // Azərbaycan xalqının ümummillə lideri H.Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında hüquq elminin və təhsilinin əsas inkişaf tendensiyaları” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 2017, s.157-160
66. «Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti» , Dərs vəsaiti. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2017, 380 səh.
67. The conditions of persuasiveness of the judicial speech. Məqalə Украина, Киев. Редакционно-издательский отдел «Международная редакция», 2017, с.35-46
68. Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti (Azərbaycan d.). Proqram. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2018, 28 s.
69. Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti (rus d.). Proqram. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2018, 28 s.
70. Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti (ingilis d.). proqram. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2018, 28 s.
71. Criminalistic features and exemplary parameters of defense speech // The Journal of Juristic Papyrology. Volume XXXVIII, Issue 21, 2018, p. 91-103.

Резюме

Диссертация Касумова Арастуна Алияр оглы «Современные проблемы культуры судебной речи в уголовном судопроизводстве Азербайджанской Республики», представленная на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 5612.01 – «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность», является самостоятельным законченным научно-исследовательским трудом. Целью диссертационного исследования является комплексный научно-правовой анализ проблем, связанных с культурой судебной речи в уголовном судопроизводстве Азербайджанской Республики.

Работа состоит из введения, пяти глав, объединяющих 20 параграфов и четыре подпараграфов, заключения, списка использованной литературы и приложений.

Во Введении обосновывается актуальность и степень разработанности темы исследования, определяются его цели и задачи, методологические основы, показываются теоретические новизны и практическая значимость положений и выводов исследования, представляются результаты апробации проделанной работы, формулируются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава, озаглавленная как «Место культуры речи в системе науки культуры речи», состоит из трёх параграфов, где исследуется понятие и значимость культуры речи как отдельной научной сферы; история развития культуры речи с античной эпохи до наших дней, роли известных исторических ораторов в его развитии; современные основы судебной речи и судебных споров.

Вторая глава («Судебные речи как уголовно-процессуальный институт») посвящена вопросам, связанным с историческим развитием уголовно-процессуальных норм в период после становления советской власти в Азербайджане, с принятием первого Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской ССР, анализу норм этого кодекса, связанные с правовым регулированием речи сторон уголовного процесса, дальнейшую развития этих же норм с принятием Уголовно-процессуального кодекса от 1961-го года, и окончательной формулировки процессуальных норм, устанавливающие правовую процедуры судебных речей, и процессуальным характеристикам судебных речей по действующему законодательству.

Глава третья, озаглавленная как «Обеспечение принципов уголовного судопроизводства при реализации судебных речей», состоит из восьми параграфов. В первом параграфе исследуются общие вопросы связи принципов уголовного судопроизводства с судебной речью. Здесь проведено исследование понятия, признаков и современной системы принципов уголовного судопроизводства, и особенности воздействия этих принципов на процессуальные формы отдельных юридических институтов. В последующих параграфах анализируется действие отдельных принципов в связи судебных речей. Последний параграф этой главы посвящен вопросам института судебных заседателей, сообразительности отмены этого института в практике Азербайджана, и вопросам, касающимся целесообразности участия общественных деятелей в уголовном судопроизводстве в качестве общественных обвинителей и общественного защитника.

Глава четвертая («Теоретические и практические вопросы обвинительной речи в уголовном судопроизводстве») посвящена вопросам, связанным с понятием, значимости и субъектами обвинительной речи, ее образцовым параметрам, и тактическим вопросам целесообразности обвинительной речи.

В пятой главе, озаглавленная как «Теоретические и практические вопросы защитной речи в уголовном судопроизводстве», исследуются вопросы, касающиеся защитной речи, в том числе последнему слову обвиняемого, определяется процессуальное значение защитной речи, ее тактические аспекты, образцовые параметры, проводится сравнительный анализ отечественных процессуальных норм и методов практики с зарубежными государствами, таких как Россия, США, арабоязычные страны Ближнего Востока.

В заключении диссертационной работы подводятся итоги исследования, обобщаются основные предложения и выводы, направленные на совершенствование действующего уголовно-процессуального законодательства, повышению степени развития культуры судебной речи в сфере уголовного судопроизводства.

Список литературы содержит всех источников, использованных при исследовании темы.

В приложении к диссертации даны результаты социальных опросов по тематике исследования.

Summary

The thesis of Kasumov Arastuna Aliyar Oglou «The modern problems connected with culture of the judicial speech in the criminal legal proceedings of Azerbaijan Republic» was presented to obtain an academic degree of PhD in the area of jurisprudence in the specialty 5612.01 – «Criminal trial, criminalistics and judicial examination, investigation and search activities». The thesis is a finished research work. The purpose of the research is to conduct the complex scientific and legal analysis of the problems related to culture of the judicial speech in the criminal legal proceedings of the Azerbaijani Republic.

The work consists of introduction, five chapters, which unite 20 paragraphs and four subparagraphs, conclusions, reference list, and appendices.

Introduction part justifies the relevance and the elaboration degree of a research subject, its purposes and tasks, methodological bases, demonstrates theoretical novelty and practical importance of provisions and research conclusions, results of approbation of conducted work, and formulates the mains provisions submitted for defense.

The first chapter, entitled as «A place of the standard of speech in the scientific system of speech standards», consists of three paragraphs where the concept and the importance of the speech standards is investigated as a separate scientific sphere. The history of cultural development of the speech since an antique era up to now, the roles of famous historical speakers in its development, and the modern bases of the judicial speech and lawsuits had been studied.

The second chapter («Judicial speeches as a criminal procedure institute») is devoted to questions, connected with historical development of criminal procedure norms during the period after formation of the Soviet power in Azerbaijan, with adoption of the first Code of criminal procedure of the Azerbaijani Soviet Socialist Republic. The chapter analyzes standards of this code, related to legal regulation of speeches of criminal trial parties, further the development of the same norms with adoption of the Code of criminal procedure in 1961 year, and the final wording of a legal procedures, which establishes the legal procedures of judicial speeches and the procedural characteristics of judicial speeches in accordance with the current legislation.

The third chapter entitled as «Ensuring principles of the criminal legal

proceedings during implementation of judicial speeches» consists of eight paragraphs. In the first paragraph, the general questions of communication of the principles of criminal legal proceedings were investigated from the judicial speech standpoint. The investigation of the definition, signs, and modern principles of criminal legal proceedings, and features of impact of these principles on procedural forms of separate legal institutes were studied in this chapter. The analysis of separate principles of in juridical speeches analyzed in the subsequent paragraphs. The last paragraph of this chapter it is devoted to the issues of the institute of judicial assessors, ingenuity of cancellation of this institute in Azerbaijani practice, and to the questions concerning expediency of participation of public figures in criminal legal proceedings as public prosecutors and the public defender.

The fourth chapter («Theoretical and practical questions of an accusatory speech in criminal legal proceedings») is devoted to issues related to concept, importance and subjects of an accusatory speech, to its model parameters, and tactical questions of expediency of an accusatory speech.

In the fifth chapter entitled as «Theoretical and practical questions of the protective speech in criminal legal proceedings», the questions concerning to the protective speech, including the last word of accused person are studied. The procedural value of the protective speech, its tactical aspects, model parameters are defined and the comparative analysis of a domestic legal procedure and methods of practice in the foreign countries, such as Russia, the US, the Arabic-speaking countries of the Middle East conducted.

In the conclusion part of thesis, the research results were summarized, the main postulates and conclusions aimed to improve the current criminal procedure legislation and to increase the cultural level of judicial speech in the sphere of criminal legal proceedings were generalized.

The list of references supports all sources used in the research work.

The results of the social polls conducted within a framework of thesis are provided in annex.

На правах рукописи

АРАСТУН АЛИЯР ОГЛЫ КАСУМОВ

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРЫ СУДЕБНОЙ РЕЧИ
В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по праву

по специальности 5612.01- Уголовный процесс, криминалистика и
судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность

Баку – 2018

**Чапа имзаланмышдыр ..2018.
Кабыз форматы 60x84 1/16. Сайы 100.**

«Бакы Университети Няшриййаты», Бакы, АЗ 1148, З.Хялилов, 23.